

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ
ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ, БІЗНЕСУ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Кваліфікаційна робота магістра

на тему «Сучасні проблеми соціально-демографічного розвитку
України та напрямки їх вирішення»

Виконав: магістр II курсу, групи УП-23-1м
спеціальності 051 «Економіка»

Третьяков Максим Олександрович

Керівник к.е.н., доц. Пікуліна Олена Вікторівна

Рецензент Чаркіна Тетяна Юріївна, д.е.н., професор,
завідувачка кафедри економіки та
менеджменту, Український державний
університет науки і технологій, ННІ
«Дніпровський інститут інфраструктури і
транспорту»

Дніпро – 2024 року

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ

Факультет ЕКОНОМІКИ, БІЗНЕСУ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Кафедра ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Освітній ступінь магістр

Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»

Спеціальність 051 «Економіка»

ЗАТВЕРДЖУЮ
завідувачка кафедри

_____ А.Л. Бикова
“ _____ ” _____ 2024 р.

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ МАГІСТРА

Третьякова Максима Олександровича

1. Тема роботи: Сучасні проблеми соціально-демографічного розвитку України та напрямки їх вирішення, затверджена наказом університету від «11» листопада 2024р. № 948кс «Про затвердження тем кваліфікаційних робіт студентів 2 курсу освітнього ступеня «магістр» факультету економіки, бізнесу та міжнародних відносин».

Керівник роботи Пікуліна Олена Вікторівна, к.е.н., доцент

2. Строк подання магістром роботи «03 січня 2025 року».

3. Вихідні дані до роботи нормативно-правові документи, автореферати дисертацій, статті, монографії, підручники, навчальні посібники, матеріали періодичних видань, Інтернет-ресурси за темою дипломної роботи,

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) 1. Теоретичні аспекти дослідження соціально-демографічного розвитку країни; 2. Аналіз сучасних проблем соціально-демографічного розвитку України; 3 Напрями вирішення проблем соціально-демографічного розвитку України.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) рис. 2.1. – Динаміка чисельності постійного населення України у 2002-2022 рр., тис. осіб; рис. 2.3. – Структура постійного населення України за місцевістю проживання у 2002-2022 рр., %; рис. 2.5. – Динаміка коефіцієнтів навантаження населення України у 2002-2022 рр., %; рис. 2.6. – Динаміка коефіцієнта постаріння «зверху» постійного населення України у 2002-2022 рр., %; рис. 2.7. – Динаміка абсолютних показників природного руху населення України у 2002-2021 рр., тис. осіб; рис. 2.8. – Країни, які прийняли найбільше українців після 22

лютого 2022 року; табл. 2.1 Динаміка ВВП на душу населення України за період 2012-2022рр.; рис. 2.9 – Кількість новонароджених в Україні за період 2018-2024рр; табл. 3.1 Напрямки використання досвіду Франції й Німеччини для підвищення ефективності державного управління демографічною безпекою в Україні.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали, посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Дослідницький (розділ 1) Аналітичний (розділ 2) Проектний (розділ 3)	Пікуліна О. В., к.е.н., доцент		

7. Дата видачі завдання “ 11 ” листопада 2024 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Термін виконання етапів роботи	Примітка
1.	Затвердження теми кваліфікаційної роботи	11.11.2024	виконано
2.	Підбір та систематизація науково-літературних джерел	12.11.2024 17.11.2024	виконано
3.	Затвердження змісту та написання вступу до кваліфікаційної роботи магістра	18.11.2024 20.11.2024	виконано
4.	Написання дослідницького розділу	21.11.2024 30.11.2024	виконано
5.	Систематизація матеріалу для підготовки аналітичного розділу кваліфікаційної роботи	01.12.2024 03.12.2024	виконано
6.	Підготовка аналітичного розділу роботи	04.12.2024 18.12.2024	виконано
7.	Формування проектних рішень	19.12.2024	виконано
8.	Написання проектного розділу роботи	20.12.2024 26.12.2024	виконано
9.	Формування висновків дослідження	27.12.2024	виконано
10.	Оформлення роботи відповідно до методичних рекомендацій та перевірка на плагіат	03.01.2025	виконано
11.	Одержання відгуку наукового керівника	07.01.2025	виконано
12.	Одержання рецензії на кваліфікаційну роботу	08.01.2025	виконано
13.	Підготовка презентаційних матеріалів	09.01.2025	виконано
14.	Подання кваліфікаційної роботи в екзаменаційну комісію	10.01.2025	виконано
15.	Попередній захист кваліфікаційної роботи	14.01.2025	виконано

Студент _____ М. О. Третяков
(підпис)

Керівник роботи _____ О. В. Пікуліна
(підпис)

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної роботи магістра

Третьякова Максима Олександровича

Тема роботи: Сучасні проблеми соціально-демографічного розвитку України та напрямки їх вирішення,

Керівник роботи _____ к.е.н., доц. Пікуліна О.В. _____

Кваліфікаційна робота складається із вступу, 3 розділів, висновків і пропозицій. Робота викладена на 83 сторінках, містить 3 таблиці, 13 рисунків. Список використаних джерел містить 44 найменувань.

***Зміст анотації:** Демографічні процеси в Україні мають серйозні соціально-економічні наслідки, які впливають на всі сфери життя країни. Скорочення працездатного населення призводить до дефіциту робочої сили, зниження економічної активності та зменшення надходжень до бюджету, що ускладнює фінансування соціальних програм. Втрата кваліфікованих працівників, особливо через еміграцію, створює загрозу для окремих галузей, зокрема промисловості, аграрного сектору, медицини та науки.*

Старіння населення посилює навантаження на пенсійну систему та систему охорони здоров'я, збільшуючи потребу у фінансуванні соціальних виплат і медичних послуг. Це уповільнює темпи економічного зростання, зменшує внутрішній попит на товари та послуги, що негативно впливає на розвиток бізнесу. Крім того, відтік населення із сільських територій і малих міст спричиняє їхню деградацію, погіршуючи інфраструктурні та економічні умови.

***Ключові слова:** демографічний процес, демографія, відтворення населення, народжуваність, смертність, міграція*

ABSTRACT

Tretiakov Maksym

Topic. Modern problems of socio-demographic development of Ukraine and directions for their solution,

Scientific supervisor Pikulina Olena

Diploma thesis consists of an introduction, three chapters, conclusions and suggestions. Master's thesis is described on 83 pages containing 3 tables, 13 figures. References contain 44 items.

Content. *Content of the annotation: Demographic processes in Ukraine have serious socio-economic consequences that affect all spheres of the country's life. The reduction in the working-age population leads to a labor shortage, decreased economic activity, and reduced budget revenues, complicating the financing of social programs. The loss of skilled workers, especially due to emigration, poses a threat to certain sectors, including industry, agriculture, healthcare, and science.*

The aging population increases the burden on the pension and healthcare systems, raising the need for funding social benefits and medical services. This slows down economic growth, reduces domestic demand for goods and services, and negatively impacts business development. Additionally, the outflow of the population from rural areas and small towns causes their degradation, worsening infrastructure and economic conditions.

Keywords: *demographic process, demography, population reproduction, birth rate, mortality, migration*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ	11
1.1 Сутність та зміст ключових понять демографії та соціально-демографічних процесів.....	11
1.2 Демографічна політика та механізми державного управління демографічними процесами.....	18
1.3 Методичні основи вивчення соціально-демографічних процесів та їх впливу на економічний розвиток держави	22
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	29
РОЗДІЛ 2 АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	31
2.1 Дослідження соціально-демографічних процесів в Україні до повномасштабного вторгнення росії.....	31
2.2 Аналіз сучасного стану соціально-демографічного розвитку України	39
2.3 Соціально-економічні наслідки демографічних процесів в Україні	46
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	53
РОЗДІЛ 3 НАПРЯМИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	55
3.1 Зарубіжний досвід забезпечення демографічної безпеки	55
3.2 Державна політика соціально-демографічного розвитку України ..	61
3.3 Перспективи повоєнного демографічного розвитку та ключові напрями соціально-демографічної політики	65
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3	71
ВИСНОВКИ	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	79

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Демографічна ситуація в будь-якій країні відображає процеси відтворення населення у певному просторі та часі. Демографічний фактор є визначальним для стабільного й безпечного розвитку держави, а проблеми оптимізації демографічного розвитку повинні розглядатися як пріоритетні завдання, які водночас є і причиною, і наслідком функціонування країни.

Показники працездатного населення та демографічного розвитку напряду впливають на формування трудового потенціалу, що, у свою чергу, визначає обсяг сукупного національного доходу. Аналіз поточної демографічної ситуації та тенденцій останніх років свідчить про серйозну демографічну кризу в Україні, яка супроводжує наявні соціально-економічні проблеми.

Складний і суперечливий період, який нині переживає наша держава, зумовлює необхідність теоретичного осмислення соціально-економічних змін із врахуванням їхнього впливу на інтереси окремих людей, кожної сім'ї, великих соціальних груп і населення в цілому. Метою державної демографічної політики України є формування сприятливих умов для стабільного розвитку суспільства, забезпечення природного відтворення населення та коригування демографічних тенденцій. Вона передбачає заходи для регулювання чисельності та вікової структури населення, підтримку українців за кордоном, сприяння їхньому поверненню на батьківщину, а також ефективне управління внутрішніми та зовнішніми міграційними процесами. Пріоритетним завданням демографічного розвитку є створення та реалізація цільових програм, спрямованих на вирішення конкретних проблем, таких як низька народжуваність, зростання смертності та міграційні виклики.

Розробка ефективного механізму управління демографічними процесами є невід'ємною частиною структурної трансформації економіки, що визначає актуальність цього завдання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема

кваліфікаційної роботи відповідає науковій тематиці кафедри економіки та економічної безпеки «Забезпечення національної економічної безпеки в умовах соціально-економічних загроз», оскільки скорочення населення зменшує мобілізаційний резерв та підриває потенціал обороноздатності країни. Зміни в етнічному складі населення, спричинені імміграцією з інших країн, можуть викликати додаткові виклики у сфері соціальної інтеграції. Ослаблення інституту сім'ї, зниження народжуваності та зростання рівня смертності формують загрозливу тенденцію, яка може мати довгострокові негативні наслідки..

Метою даної роботи є комплексне вивчення сучасних проблем соціально-демографічного розвитку України, визначення основних чинників, що впливають на демографічні процеси та соціальну стабільність, а також визначення стратегічних напрямків для їх вирішення з метою покращення соціально-економічного становища країни та підвищення якості життя населення.

Для досягнення цієї мети поставлені наступні **завдання**:

- визначити сутність та зміст ключових понять демографії та соціально-демографічних процесів;
- дослідити демографічну політику та механізми державного управління демографічними процесами;
- провести аналіз методичних основ вивчення соціально-демографічних процесів та їх впливу на економічний розвиток держави
- провести дослідження соціально-демографічних процесів в Україні до повномасштабного вторгнення росі;
- проаналізувати сучасний стану соціально-демографічного розвитку України;
- визначити соціально-економічні наслідки демографічних процесів в Україні;
- дослідити зарубіжний досвід забезпечення демографічної безпеки;
- визначити напрями вирішення проблем соціально-демографічного

розвитку України.

Об'єкт дослідження є соціально-демографічні процеси в Україні, що включають динаміку чисельності населення, рівень народжуваності та смертності, міграційні потоки, рівень зайнятості, соціальний захист населення та інші аспекти, що визначають соціально-демографічний розвиток країни..

Предмет дослідження – є сучасні проблеми соціально-демографічного розвитку України та шляхи їх вирішення, що охоплюють механізми державного регулювання, соціально-економічні чинники, тенденції демографічних змін, а також інструменти підвищення якості життя та стимулювання зростання населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні питання теоретичних і методологічних основ соціально-демографічного розвитку завжди привертало увагу науковців та залишаються актуальним напрямом досліджень. Значний внесок у цій галузі зробили А. Загробська, Е. Лібанова, О. Малиновська, В. Онікієнко, Т. Петрова, С. Пирожков, О. Позняк, І. Прибиткова, М. Романюк, В. Стешенко, В. Товкун, О. Хомра та О. Шаблій. У своїх роботах вони детально розглянули методологічні підходи та методики аналізу міграційних процесів, їхній вплив на соціально-економічний розвиток, демографічні та урбанізаційні зміни, а також формування й розвиток національних і регіональних ринків праці.

Методи дослідження. При написанні кваліфікаційної роботи було використані методи наукового дослідження та пізнання, які включають ретроспективний метод, метод статистичного аналізу та метод відображення наукових досліджень у графічній та табличній формі.

Практичне значення дипломної роботи. Результати дослідження сприятимуть покращенню соціально-економічного становища країни та підвищення якості життя населення.

Апробація результатів роботи. Результати досліджень, викладені у кваліфікаційній роботі магістра. **За результатами дослідження у співавторстві з науковим керівником**

Основна частина. В першому розділі кваліфікаційної роботи досліджено

теоретичні аспекти соціально-демографічного розвитку країни. Визначено, що населення є ключовою основою суспільного відтворення, забезпечуючи трудові ресурси, виступаючи споживачем та носієм економічних відносин. Рівень національного доходу та розвиток трудового потенціалу держави прямо залежать від змін у демографічних характеристиках.

У другому розділі проведено аналіз сучасних проблем соціально-демографічного розвитку України. Визначено, що демографічні процеси в Україні мають серйозні соціально-економічні наслідки, які впливають на всі сфери життя країни.

У третьому розділі досліджено зарубіжний досвід забезпечення демографічної безпеки, визначено напрями вирішення проблем соціально-демографічного розвитку України. Для повоєнного відновлення України критично важливо реалізувати комплексну демографічну політику, яка охоплюватиме регулювання міграції, соціальну адаптацію ветеранів, підтримку сімейної політики, реформу охорони здоров'я, підвищення соціальної активності літніх людей та стимулювання зайнятості. Важливим аспектом є також соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб. Окремим напрямом є розширення програм підтримки жінок у безпечних регіонах України, що включає створення робочих місць, забезпечення гнучких умов праці та покращення доступу до житла й транспорту. Безпека дітей та їхній державний захист має залишатися одним із головних пріоритетів.

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків і пропозицій, списку використаних джерел, додатків що викладено на 83 сторінках. Список використаних джерел налічує 44 найменувань, 3 таблиці, 13 рисунків.

Ключові слова: демографічний процес, демографія, відтворення населення, народжуваність, смертність, міграція.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО- ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ

1.1 Сутність та зміст ключових понять демографії та соціально-демографічних процесів

Демографічний стан, що включає кількісні та якісні характеристики населення, є одним із ключових чинників розвитку країни. Економічні та демографічні процеси тісно взаємопов'язані, оскільки населення виступає демоекономічною категорією, а пов'язані з ним явища значною мірою впливають на економічне становище держави.

Населення є основою суспільного відтворення, забезпечуючи ресурси для праці, будучи споживачем і носієм економічних відносин. Величина національного доходу та розвиток трудового потенціалу країни безпосередньо залежать від змін у демографічних характеристиках населення.

Термін «демографія», впроваджений бельгійським науковцем Ашилем Гійяром, походить від грецьких слів «демос» (народ) і «графо» (пишу), що в буквальному перекладі означає «опис народу» [32].

Термін «демографія» має складну історію, що формувалася в умовах ідейно-політичних дискусій між науковцями різних напрямів. Значний внесок у її розвиток зробив англійський священик і вчений Т. Мальтус, який у праці «Дослідження про закон народонаселення» (1798 р.) запропонував біологічний підхід до аналізу чисельності та відтворення населення. Його ідеї значно вплинули на формування демографії як науки у ХІХ столітті.

З поступовим розвитком демографії та накопиченням наукового досвіду стало очевидним, що потрібно знайти загальну назву для цієї галузі знань. У 1855 році французький учений А. Гійар у праці «Елементи людської статистики, або Порівняльна демографія» запропонував термін «демографія», визначивши її як науку про природну й соціальну історію людства. У 1871 році німецький учений Е. Енгель запропонував альтернативну назву – «демологія», яка означала науку

про людські спільноти.

У 1877 році французький енциклопедист П. Ларусс опублікував статтю під назвою «Демографія», що стало важливим кроком для поширення цього терміна. Офіційне визнання термін «демографія» отримав після того, як у 1882–1883 роках його включили в назву міжнародних конгресів із гігієни та демографії.

В Україні інтерес до демографії як науки активізувався у ХІХ столітті, коли почали вивчати закономірності змін чисельності населення, його відтворення, а також вплив соціально-економічних і політичних чинників на ці процеси.

Класичне визначення демографії описує її як науку, що досліджує кількість, географічне розміщення, склад, процеси та закономірності руху населення. Вона також аналізує взаємозв'язки цих процесів із соціально-економічними та культурними факторами, встановлюючи тенденції, які слугують основою для розробки демографічної політики. Людей можна класифікувати за різними ознаками, такими як вік, стать, раса, освіта, релігія, професія, дохід тощо. Об'єктом демографії є народонаселення, а предметом – сукупність процесів його відтворення, зокрема шлюбності, народжуваності, смертності та міграції [29].

Попри усталене розуміння, серед демографів існують розбіжності в підходах до визначення сутності цієї науки. Деякі вчені розглядають демографію переважно як вивчення змін у чисельності населення на певній території у конкретному соціальному контексті, що фактично зближує її з демографічною статистикою. Однак інші дослідники, такі як видатний український демограф В.С. Стешенко, заперечують це обмеження. Вона наголошувала, що існування людності забезпечується не лише народженнями та смертями, але й трьома ключовими демографічними феноменами: народженням, життям і смертю індивідів. Саме життя як «перебування» народжених у часі є фундаментом для оновлення вікової структури населення [36].

Інтерес до вивчення людського населення виник у давнину, коли люди були залежні від природних сил. Уже в ті часи вони почали рахувати представників своїх родів і племен. З появою державних утворень попит на

демографічні знання зріс, адже держава потребувала коштів, війська та чиновництва. Перші організовані переписи населення проводилися в Месопотамії (Ассирія, Вавилон), Єгипті, Греції та Римі. У Римі такі переписи називалися «цензами» і мали на меті визначення податкових обов'язків і залучення чоловіків до війська.

У період феодалізму облік населення здійснювався нерегулярно, часто викликаючи протест, особливо серед феодалів, які приховували чисельність своїх кріпаків, щоб зменшити податки чи уникнути військової мобілізації. У XVIII столітті в багатьох країнах Європи ще не було точних даних про чисельність населення. Систематичний перепис населення започаткували США у 1790 році, закріпивши його проведення раз на 10 років у Конституції. Матеріали таких переписів стали основою для демографічних досліджень. Приклад США згодом поширився на європейські країни.

Сьогодні переписи населення проводяться у більшості країн світу, а ООН займається збором і узагальненням демографічних даних на глобальному рівні. Зі зростанням складності та суперечливості демографічних процесів виникла потреба поділу демографії на окремі галузі. До них належать:

- історична демографія, яка вивчає демографічні процеси минулого;
- демографічна політика, спрямована на управління демографічними процесами;
- демографічна статистика, що займається збором і аналізом даних;
- демографічна наука, яка досліджує закономірності та вплив соціально-економічних факторів на населення.

Таким чином, демографія розвивалася разом із потребами суспільства і сьогодні охоплює широке коло питань, що стосуються чисельності, структури та динаміки людського населення.

Одним із ключових понять у демографії є «демографічний процес» (від лат. *processus* – просування), який позначає послідовність однорідних подій у житті людей, важливих для відтворення поколінь. До таких процесів належать народжуваність, смертність, укладання шлюбів та їх розірвання.

Народжуваність є ключовим процесом, що забезпечує відновлення суспільства через народження нового покоління. Вона вимірюється за допомогою коефіцієнта народжуваності, який обчислюється як співвідношення кількості народжених немовлят до загальної чисельності населення.

Смертність визначається як відношення числа померлих до загальної кількості населення. Цей показник є важливим для оцінки демографічної динаміки суспільства.

Шлюбність – це процес створення подружніх пар у суспільстві, який охоплює укладання як перших, так і повторних шлюбів. У широкому розумінні цей термін включає всі процеси, пов'язані з укладанням і припиненням шлюбів, тобто всю сукупність змін шлюбного стану. У взаємозв'язку з овдовінням та розлучуваністю шлюбність формує шлюбну структуру населення. Її демографічне значення полягає у впливі на відтворення населення. Шлюбність є ключовим фактором народжуваності, формування сімей і змін у сімейній структурі. У демографії цей процес переважно досліджується у межах репродуктивного віку, причому частіше акцентують увагу на шлюбності жінок, ніж чоловіків.

Демографічна поведінка – це сукупність взаємопов'язаних дій чи процесів, спрямованих на зміну або збереження демографічного стану суб'єкта. Це визначення було представлено Гудзеляк І.І. у науковому посібнику «Основи демографії» [15]. Демографічна поведінка включає широкий спектр дій, які впливають на ключові демографічні процеси, такі як народжуваність, смертність, шлюбність, розлучуваність і міграція.

Гудзеляк І.І. виділяє різні види демографічної поведінки, які тісно пов'язані з демографічними установками – готовністю індивіда чи групи до досягнення певного результату в рамках демографічної поведінки (рис. 1.1).

Установки формуються під впливом соціально-економічних, культурних, психологічних і особистісних факторів. Наприклад, готовність до створення сім'ї або народження дитини залежить не лише від економічної ситуації, але й від суспільних норм і цінностей, що переважають у певному середовищі.

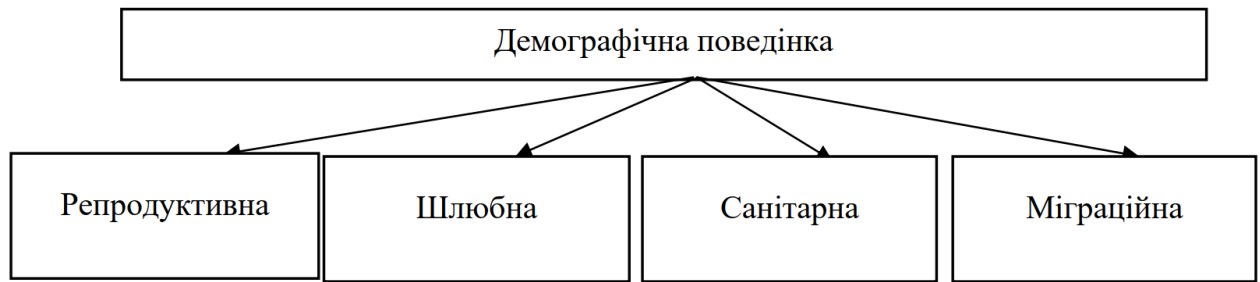

Рисунок 1.1. – Види демографічної поведінки

Джерело: [15]

Демографічна поведінка відображає динаміку змін у суспільстві та служить індикатором соціально-економічних і культурних трансформацій. Її аналіз допомагає краще розуміти тенденції відтворення населення та розробляти ефективну демографічну політику, спрямовану на стимулювання бажаних змін або зменшення негативних впливів.

У демографічному аналізі зміна чисельності поколінь може розглядатися залежно від одного (наприклад, народжуваності), двох (смертності та шлюбності) або декількох факторів (скорочення кількості сімейних пар через розлучення та смертність) [32].

Окремі дослідники у сфері державного управління, такі як О.М. Долінченко, пропонують включати до демографічних процесів також міграцію населення [19]. Хоча це розширення суперечить класичному визначенню демографії, воно є доцільним, особливо в контексті державного управління, де міграційні процеси впливають на структуру та динаміку населення.

Останнім часом у демографічній науці все частіше використовується поняття «демографічний розвиток». Цей термін визначається як закономірний процес кількісних і якісних змін у народонаселенні, що супроводжується ускладненням системи його зв'язків та відносин. На певних етапах суспільно-історичного розвитку ці зміни можуть призводити до переходу з одного якісного стану до іншого. За визначенням В.С. Стешенко, демографічний розвиток є «процесом збереження міри населення як досягнутого результату історичного прогресу» [36].

На основі аналізу зазначених демографічних показників можна визначити

загрозливий тип демографічного розвитку, зокрема демографічну кризу. Демографічна криза – це значне порушення відтворення населення, яке створює загрозу його подальшому існуванню. Протягом історії основними причинами демографічних криз були голод, епідемії та війни, що призводили до високої смертності, скорочення чисельності населення, а іноді й повного зникнення населення на певних територіях. У сучасному світі причиною демографічної кризи стає падіння рівня народжуваності в розвинених країнах до показників, нижчих за рівень, необхідний для простого відтворення населення.

Ключовим критерієм такої кризи є перевищення рівня смертності над народжуваністю або настільки несприятлива динаміка демографічних показників (наприклад, сумарного коефіцієнта народжуваності), що у найближчому майбутньому смертність неминуче перевищить народжуваність. Це свідчить про глибокі структурні проблеми у відтворенні населення, які потребують негайного втручання.

Демографічний вибух – це явище різкого прискорення зростання чисельності населення світу. Воно виникає через тривалий період високої народжуваності при зниженні рівня смертності, що характерно для певних етапів розвитку суспільства. У цей період перевищення числа народжень над смертями досягає значних масштабів, часто неузгоджених із соціально-економічними можливостями суспільства.

Сучасні високі темпи приросту населення в основному обумовлені зростанням чисельності у країнах, що розвиваються (Азії, Африки та Латинської Америки), де проживає близько 70% населення світу. Середньорічний приріст у таких країнах за демографічного вибуху перевищує 1,8–2,0%, що робить це явище глобальним. Однак демографічний вибух є тимчасовим явищем. У процесі демографічного переходу, коли узгоджуються типи народжуваності та смертності, населення переходить від проміжного типу відтворення до стабільного. Цей процес значною мірою залежить від рівня соціально-економічного розвитку. У багатьох країнах, що розвиваються, повільний розвиток уповільнює перехід, зберігаючи проміжний тип відтворення населення

на тривалий період.

Для прискорення цього процесу у країнах, що розвиваються, впроваджується демографічна політика, спрямована на подолання перехідного характеру відтворення населення. Завершення демографічної стабілізації та досягнення стаціонарного стану населення у більшості таких країн очікується не раніше середини ХХІ століття, хоча строки завершення цього процесу будуть відрізнятися залежно від регіону.

Демографія є однією з найдавніших наук, про що свідчать історичні факти, зокрема біблійні згадки про переписи населення. Це наука, яка досліджує процеси відтворення населення та чинники, що впливають на них. Одним із таких чинників є зайнятість, яка має взаємозв'язок із демографічними процесами. Зокрема, вища народжуваність сприяє підвищенню рівня зайнятості наступних поколінь, а також позитивно впливає на матеріальне благополуччя населення, оскільки народження дітей тісно пов'язане з економічним добробутом країни.

Зниження народжуваності має зворотний ефект: населення країни старішає, зростає частка непрацездатного населення, підвищується навантаження на працюючих громадян. Це, у свою чергу, призводить до збільшення податків, зниження рівня життя, скорочення робочих місць і посилення міграційних процесів.

Старіння населення також сприяє зростанню рівня смертності, а відтік працездатних і конкурентоспроможних громадян через міграцію посилює демографічну кризу. Проблема демографічного відтворення в Україні залишається однією з найгостріших. Вирішення цієї проблеми вимагає комплексних заходів, спрямованих на стимулювання народжуваності, підтримку молодих сімей та зменшення міграційних втрат.

1.2 Демографічна політика та механізми державного управління демографічними процесами

Демографічна політика – це цілеспрямована діяльність державних органів та інших соціальних інститутів у сфері регулювання процесів відтворення населення. Вона покликана впливати на формування бажаного для суспільства режиму відтворення населення, збереження або зміни тенденцій у сфері динаміки чисельності і структури населення, темпів їх змін, динаміки народжуваності, смертності, сімейного складу, внутрішньої і зовнішньої міграції, якісних характеристик населення [38].

Демографічна політика тісно пов'язана з міграційною, оскільки заходи останньої мають безпосередній або опосередкований вплив на відтворення населення. У більш широкому контексті міграційна політика розглядається як невід'ємна складова демографічної. Автори багатьох наукових досліджень підкреслюють, що у сучасному світі неможливо розмежувати природні демографічні процеси (народжуваність, смертність, сімейно-шлюбні відносини) та міграційні рухи (як внутрішні, так і зовнішні).

Таким чином, об'єктом демографічної політики є не лише процеси народжуваності та смертності, а й міграція, яка відіграє важливу роль у формуванні населення. Тому для України важливим завданням є розробка інтегрованих підходів, що враховують вплив як демографічних, так і міграційних факторів на відновлення та розвиток населення.

Деякі науковці розширюють перелік об'єктів демографічної політики, включаючи до нього соціально-економічні категорії. Наприклад, фахівець із державного управління А.О. Дегтяр зазначає серед об'єктів демографічної політики «умови та рівень життя, формування трудових ресурсів і демографічні аспекти зайнятості» [17].

Серед різних суб'єктів демографічної політики, таких як суспільство загалом, соціальні групи, громадські інститути та церква, протягом останнього століття дедалі більше зростає роль держави. Поняття «державна демографічна

політика» інтегрує елементи «державної політики» та «демографічної політики». Державну політику можна визначити як сукупність цілей і завдань, які держава реалізує за допомогою різних інструментів. Відповідно, «державна демографічна політика» є складником загальної державної політики, який охоплює цілі та завдання у демографічній сфері, сформовані залежно від політичної системи, сутності держави та її соціального призначення [32].

Державна демографічна політика формується, визначається та реалізується державою через її органи та установи, які представляють усі гілки влади. Основна мета такої політики – впорядкування демографічних процесів, вплив на них або навіть визначення їх перебігу. Склад і компетенція органів, що реалізують демографічну політику, є специфічними для кожної держави. Таким чином, суб'єктом державної демографічної політики є держава, яка діє через органи влади для досягнення своїх цілей у демографічній сфері.

Функції держави можна визначити як механізм впливу на суспільні процеси та відносини, який визначає головні напрями та зміст діяльності держави в управлінні суспільством [21]. Зокрема, демографічна функція держави відіграє важливу роль у регулюванні демографічних і міграційних процесів, забезпечуючи стабільність і розвиток суспільства.

Механізм реалізації демографічної функції держави являє собою не статичний набір елементів, а складну систему з прямими та зворотними зв'язками між її компонентами. Згідно з дослідженням М. С. Кельмана «Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку» [22], системний підхід є прогресивним інструментом для розуміння та впровадження державних функцій, включаючи демографічну.

Механізм реалізації демографічної функції можна розглядати як систему, що включає державні й недержавні органи та інституції, створені для забезпечення демографічної політики. До її складу входять правові засоби, методи, способи та прийоми, які забезпечують ефективний вплив на демографічні процеси.

Варто зазначити, що наукова дискусія щодо сутності, змісту та

характерних особливостей поняття «механізм» як наукової категорії триває донині [33]. Зокрема, українська дослідниця О.В. Федорчак визначила 23 різних трактування поняття «механізм державного управління». Розбіжності серед науковців стосуються навіть класифікації підходів до визначення цього терміна, що підкреслює складність і багатовимірність цієї категорії [39]. Таким чином, різні підходи до класифікації механізмів управління дозволяють визначити ключові групи заходів і методів.

Однією з вузьких класифікацій механізмів державного управління є їх поділ за методом впливу держави на суспільні процеси. Згідно з А.О. Дегтярем, у демографічній сфері можна виділити три основні механізми державного управління [17]:

1. Правовий механізм – спрямований на створення єдиних законодавчих і адміністративних норм, які регулюють демографічні процеси. Він охоплює законодавство щодо шлюбу та розлучення, прав дітей у сім'ях, охорони материнства й дитинства, соціального захисту непрацездатних, умов зайнятості, режиму праці матерів, мінімального віку для початку трудової діяльності та вступу до шлюбу, а також права матері та дітей у разі розірвання шлюбу. Крім того, цей механізм охоплює регулювання внутрішньої та зовнішньої міграції.

2. Економічний механізм – передбачає фінансову підтримку громадян для стимулювання бажаних демографічних процесів. Він включає:

- пряму грошову допомогу (допомогу на дітей, одноразові виплати при народженні дитини, оплачувані відпустки для вагітних і після пологів, пільгові кредити для молодих сімей).

- дотації з державного або місцевих бюджетів (обслуговування немовлят, пільгове забезпечення місцями в дитячих садках тощо).

- непрямі фінансові стимули (знижки на житло для багатодітних сімей, нижчі тарифи на комунальні послуги).

- податкові пільги для багатодітних сімей і сімей, які виховують дітей із інвалідністю.

3. Інформаційно-психологічний механізм – орієнтований на формування

суспільної думки, норм і стандартів демографічної поведінки. Він реалізується через засоби масової інформації, мистецтво та інші канали, які сприяють створенню позитивного демографічного клімату в суспільстві.

Інша з класифікацій механізмів державного управління демографічними процесами (використовується термін «соціально-демографічні процеси») передбачає їх поділ на три основні групи:

1) адміністративно-правові або законодавчі – регулювання демографічних процесів через нормативно-правові акти, що встановлюють правила та обов'язки суб'єктів у цій сфері;

2) економічні – механізми фінансового стимулювання, які сприяють підтримці демографічної політики через дотації, пільги, виплати та інші економічні інструменти;

3) організаційно-адміністративні – планування, координація та реалізація заходів, спрямованих на досягнення цілей демографічної політики [24].

На основі підходу В.Д. Бакуменка В.В. Сімоненко пропонує розширену класифікацію, виділяючи п'ять основних груп механізмів державного управління:

1) політичні – визначення цілей і розробка планів заходів для подолання демографічної кризи та сприяння демографічному розвитку;

2) правові – нормативно-правове регулювання відносин у демографічній сфері, включаючи сімейні та соціальні аспекти;

3) економічні – фінансова підтримка програм, соціальні виплати, сприяння трудовій зайнятості;

4) соціальні – вплив на формування соціальної поведінки через етнокультурні, психологічні й соціальні моделі;

5) організаційні – реалізація програм, створення консультаційних центрів, інформаційна підтримка [34].

О.М. Долінченко вводить поняття «механізм державного регулювання», який визначається як сукупність засобів, заходів і стимулів, що дозволяють державі впливати на демографічні процеси для їх корекції. Вона виділяє три

основні складники цього механізму [19]: економічний; організаційний; правовий.

Досліджувані механізми є взаємодоповнюючими й формують комплексний підхід до регулювання демографічних процесів, сприяючи їх гармонізації з потребами держави та суспільства.

На основі цих позицій державне управління демографічними процесами можна визначити як цілеспрямовану діяльність держави, що здійснюється через адміністративно-правові, економічні, організаційно-адміністративні та інформаційні заходи. Ця система спрямована на подолання негативних демографічних тенденцій і досягнення цілей, встановлених державною демографічною політикою.

Державне управління демографічними процесами функціонує як регулятивна система, яка поєднує інтереси, відносини та діяльність органів державної влади для забезпечення сталого демографічного розвитку, враховуючи потреби суспільства та виклики часу.

1.3 Методичні основи вивчення соціально-демографічних процесів та їх впливу на економічний розвиток держави

Демографія виникла, вдосконалюється і як інституалізована предметно-дисциплінарна наука фактично існує нині у вигляді єдності двох різних за характером сфер гностичної активності. Предметом першої сфери є стан («статика») населення як сукупності людей та їх «динаміка» як природний рух-оновлення її персонального складу внаслідок «заміни» померлих народженими. Метою демографічного вивчення цього предмета є створення його описів і аналізів та використання статистичних показників. Предмет гностичної активності у першій сфері становлять різні види феноменів– явищ демографічного, на основі вивчення яких встановлюються їх закономірності. Предмет гностичної активності другої сфери знаходження ноуменів–сутностей

демографічного, дослідження зв'язків між ними, вивчення ієрархії яких дає можливість відкривати демографічні закони [37].

Демографічний аналіз – це система методів і підходів, яка дозволяє вивчати демографічні події, процеси та явища, що впливають на відтворення населення. Він спрямований на дослідження динаміки демографічних показників, виявлення закономірностей у розвитку окремих демографічних процесів і визначення загальних характеристик відтворення населення. Основною його метою є оцінка масштабів демографічних явищ, процесів і подій, а також виявлення їх закономірностей і причинно-наслідкових зв'язків. Завдяки цьому можна не лише зрозуміти, як саме змінюються демографічні показники, але й прогнозувати їхній подальший розвиток.

Демографічний аналіз відіграє ключову роль у вивченні відтворення населення, дозволяючи глибше зрозуміти, як демографічні явища взаємодіють і впливають на соціально-економічний розвиток суспільства. Предметом демографічного аналізу є характеристики населення та його структура за певними важливими ознаками, такими як вік, стать, соціально-економічний статус, а також процеси, що відбуваються у сукупності людей (народжуваність, смертність, міграція тощо) або тісно пов'язані з ними [42].

Демографічна подія – це значуща подія в житті окремої людини, яка впливає на чисельність і структуру населення загалом. Вона передбачає входження людини до певної групи населення або вихід із неї. Ці події змінюють чисельність, склад і структуру населення, а їх кількість і інтенсивність визначаються багатьма факторами, які можуть змінюватися з часом і мати неоднозначний вплив.

Демографічний процес – це послідовність подій одного типу, які відбуваються в житті індивіда чи групи людей. Цей процес відображає як загальні тенденції демографічного розвитку, так і специфічні особливості стану населення на різних етапах.

Демографічне явище – це значущі зміни у чисельності та структурі населення, які впливають на взаємозаміщення поколінь і демографічний

розвиток.

Головними принципами демографічного аналізу є врахування часу та території. Час є ключовим фактором, оскільки демографічні процеси змінюються поступово, а їхні темпи можуть відрізнятися залежно від конкретного процесу. Територіальний аспект також важливий, адже всі демографічні явища відбуваються в межах певного простору.

Демографічний аналіз досліджує різноманітні внутрішні й зовнішні зв'язки демографічних подій і процесів. Його методи мають забезпечувати комплексний підхід до вивчення сутності подій і процесів, що впливають на відтворення населення. Завдяки цьому аналізу можна дати повний опис демографічних явищ і виявити закономірності їх розвитку [37].

Демографічний аналіз базується на поєднанні як специфічних, суто демографічних методів так із загальними статистичними та соціологічними підходами до дослідження (рис. 1.2).

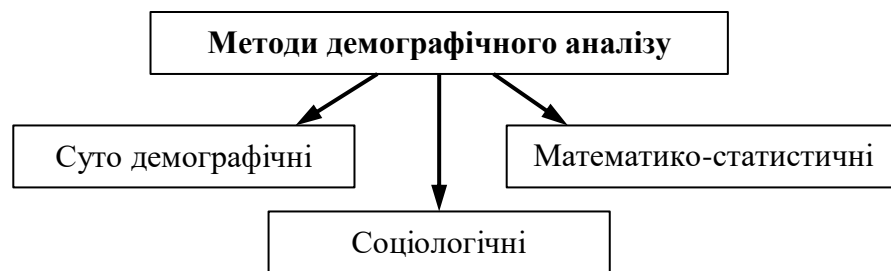

Рисунок 1.2 – Класифікація методів демографічного аналізу

Джерело: Побудовано на основі [37].

Специфічні демографічні методи включають когортний аналіз, побудову демографічних таблиць, оцінку демографічних потенціалів і стандартизацію коефіцієнтів. Вони дозволяють глибоко вивчати динаміку населення та закономірності демографічних процесів.

Загальні статистичні методи, зокрема аналіз тенденцій, моделювання, кореляційний і регресійний аналіз, забезпечують кількісну оцінку явищ і виявлення залежностей між змінними. Соціологічні підходи допомагають дослідити мотивацію демографічної поведінки, соціальні фактори народжуваності, смертності, міграції тощо.

Таким чином, демографічний аналіз інтегрує різні підходи для всебічного вивчення демографічних явищ, що робить його важливим інструментом для прогнозування та формування демографічної політики.

Серед демографічних методів особливе місце займає метод когортного аналізу, який досліджує зміни демографічних процесів протягом життя певного покоління. Популярністю користуються також методи потенційної демографії, що оцінюють демографічні процеси через демографічні потенціали, тобто кількість «людино-років» майбутнього життя, а не кількість подій чи прожитих років.

Крім того, у демографії широко застосовуються методи стандартизації демографічних коефіцієнтів, які дозволяють усунути вплив структурних відмінностей між порівнюваними групами населення, забезпечуючи більш точні результати аналізу [23].

Також у демографічному аналізі широко використовуються різноманітні моделі, які описують динаміку населення або окремих компонентів його зростання. Найпоширенішими є моделі стаціонарного та стабільного населення, а також числові моделі демографічних процесів для гіпотетичних поколінь, які представлені у формі демографічних таблиць.

Як зазначалось раніше, важливе місце у демографічних дослідженнях посідають кількісні методи аналізу, зокрема статистичні та математичні підходи. Статистика, хоча й є самостійною наукою, виконує одну з ключових ролей у демографії, формуючи основу демографічної статистики. Аналіз закономірностей демографічних процесів, таких як зростання населення, потребує кількісної оцінки змін у сукупностях людей у часі – як у календарному, так і у віковому чи іншому демографічному вимірі. Для цього у демографії застосовуються методи математичного аналізу, такі як диференційне та інтегральне обчислення, які дозволяють розглядати сукупності людей і час як неперервні змінні. Також використовується матрична алгебра, коли дані аналізуються як дискретні змінні. Утім, залежності демографічних процесів від віку та тривалості перебування в певному стані не завжди можуть бути описані

аналітично, тому широко застосовуються графічні методи.

Графічні методи включають побудову кривих народжуваності, смертності, шлюбності, а також підбір відповідних кривих до емпіричних даних. Для візуалізації головних функцій демографічних таблиць використовуються демографічні сітки, які дозволяють геометрично визначати кількісні значення певних показників, обчислювати характеристики демографічних процесів для конкретних поколінь і аналізувати їх у часі.

Крім того, за допомогою статистичних методів можна виявити тенденції в демографічних процесах шляхом аналізу великих обсягів індивідуальних даних. Такі тенденції дозволяють зменшити вплив випадкових коливань і визначити закономірності, які лежать в основі досліджуваних явищ.

Метод статистичних групувань дозволяє впорядковувати інформацію про населення як загалом, так і за його структурними компонентами. Це особливо важливо, оскільки населення є складною багатоструктурною системою, характеристики якої можуть бути класифіковані за різними критеріями (рис. 1.3).

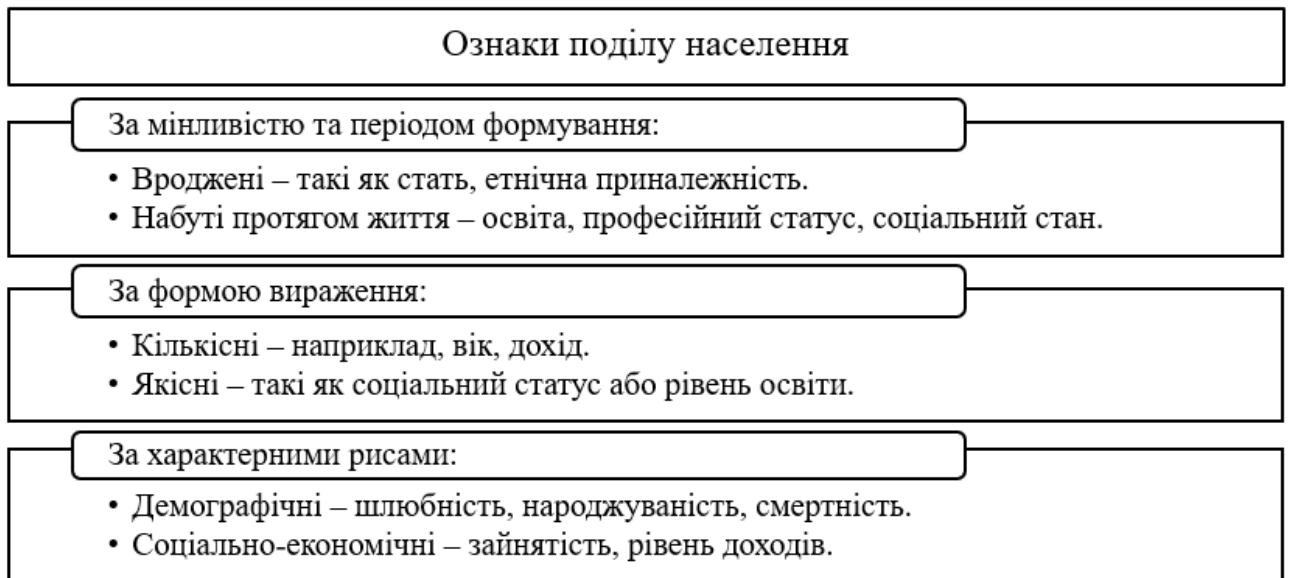

Рисунок 1.3 – Ознаки поділу населення

Джерело: складено автором за [41]

Більшість ознак населення є атрибутивними, а кількісні ознаки здебільшого мають дискретний характер (за винятком часу). Це забезпечує можливість використання різних видів статистичних групувань (рис. 1.4)

Види статистичних групувань:				
Варіаційні (структурні)	Типологічні	Аналітичні	Комбіновані	Багатовимірні групування
<ul style="list-style-type: none"> • для аналізу розподілу ознак у межах певної групи. 	<ul style="list-style-type: none"> • для виявлення однорідних груп у складі населення. 	<ul style="list-style-type: none"> • для вивчення взаємозв'язків між ознаками. 	<ul style="list-style-type: none"> • для врахування кількох характеристик одночасно. 	<ul style="list-style-type: none"> • для дослідження комплексних структур і взаємозв'язків.

Рисунок 1.4 – Видів статистичних групувань

Джерело: складено автором за [41]

Застосування цих методів дозволяє глибше розуміти структуру та динаміку населення, що є важливим для прийняття управлінських рішень та розробки демографічної політики [26].

Типологічні групування виконують насамперед для узагальнення первинної статистичної інформації, зокрема для виділення соціально-економічних типів і явищ, з метою аналізу їхньої структури, динаміки та різноманітності. Вони вимагають попереднього якісного теоретичного аналізу, оскільки вибір ознак для групування часто базується на даних і висновках інших наук. Такий підхід дозволяє визначити однорідні групи та окреслити межі й можливості подальшого застосування інших методів дослідження.

У демографії також широко застосовуються методи роботи зі статистичними показниками. Абсолютні величини отримуються під час статистичних спостережень і є основними характеристиками демографічних процесів. Вони включають чисельність населення на певний момент часу, кількість шлюбів, розлучень, народжень, смертей, а також показники природного та механічного приросту або скорочення населення. Відносні величини використовуються для порівняння показників між групами або у різні періоди часу, а середні величини застосовуються для узагальнення характеристик населення, таких як середній вік чи тривалість життя.

Метод типологічних групувань разом із використанням абсолютних,

відносних і середніх величин допомагає глибоко аналізувати демографічні процеси, виокремлювати їхні закономірності та динаміку, а також розробляти ефективні управлінські рішення у сфері демографічної політики [25].

Порівняння та зіставлення є важливим елементом статистичного аналізу, що стає можливим завдяки використанню відносних величин. Демографічні коефіцієнти застосовують для вимірювання частоти демографічних подій, аналізу та опису демографічних процесів і структур, а також для вивчення їхніх змін у часі та просторі, зокрема під час різного роду порівнянь.

Загальноприйнята система та класифікація демографічних коефіцієнтів не сформована, проте їх зазвичай поділяють на два класи відповідно до специфіки відображуваних відносин. Перший клас включає коефіцієнти швидкості зміни (руху) населення та інтенсивності демографічних процесів, які використовуються для оцінки темпів змін у популяційній динаміці. Другий клас становлять структурні коефіцієнти, що відображають склад і пропорції населення в межах певних груп чи категорій [20].

Жоден аналіз не обходиться без узагальнень, тому середні величини є ключовим інструментом у демографічних дослідженнях. Для розрахунку середньої чисельності населення використовуються середні арифметичні моментного ряду динаміки. Для порівняння явищ у часі, просторі чи з установленими нормами (стандартами) у демографії широко застосовуються відносні величини, такі як індекси.

Індексний метод є важливим інструментом, особливо при стандартизації демографічних коефіцієнтів, що використовується для вивчення народжуваності та смертності. Цей метод дозволяє усунути вплив відмінностей у складі населення між різними територіями або періодами часу. Наприклад, якщо рівні народжуваності двох регіонів відрізняються, це може бути зумовлено як різною інтенсивністю народжуваності серед людей одного віку, так і відмінностями у віковій структурі. Метод стандартизації допомагає представити демографічні процеси у "чистому вигляді", тобто без впливу структурних відмінностей.

Можливості індексного методу виходять за межі стандартизації. Індекси є

складними відносними показниками, які можуть відображати зміни масових явищ, що складаються як із однорідних, так і з неоднорідних елементів. Завдяки цьому індекси дозволяють порівнювати одночасно кількісні та якісні характеристики населення. Одним із таких універсальних індексів є індекс людського розвитку (ІЛР), який широко застосовується в демографічних та соціально-економічних дослідженнях. ІЛР дозволяє інтегрувати показники якості життя, освітнього рівня, тривалості життя та економічного добробуту, надаючи комплексну характеристику розвитку населення [28].

Інформаційною основою для економіко-статистичного аналізу є дані переписів населення, поточного обліку, статистичної звітності підприємств, Державної служби зайнятості України, вибіркового обстежень, досліджень суспільної думки та інших подібних джерел. Проте швидкі зміни на ринку праці, обумовлені соціально-економічними факторами, часто обмежують можливості використання лише поточної статистики.

У зв'язку з цим важливим є звернення до альтернативних джерел інформації, таких як соціологічні дослідження, опитування громадської думки, експертні оцінки, зокрема від фахівців у сфері зайнятості. Використання таких методів дозволяє отримати актуальні та релевантні дані для аналізу ринку праці й адаптації до змін, що відбуваються в соціально-економічному середовищі.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Населення є ключовою основою суспільного відтворення, забезпечуючи трудові ресурси, виступаючи споживачем та носієм економічних відносин. Рівень національного доходу та розвиток трудового потенціалу держави прямо залежать від змін у демографічних характеристиках.

Одним із центральних понять у демографії є «демографічний процес», що позначає послідовність однорідних подій у житті людей, які впливають на відтворення поколінь. До основних демографічних процесів належать народжуваність, смертність, шлюбність і розлучуваність. Народжуваність має

вирішальне значення для відновлення суспільства через появу нового покоління.

Високий рівень народжуваності сприяє збільшенню зайнятості майбутніх поколінь і покращенню матеріального добробуту населення, оскільки народження дітей позитивно пов'язане з економічним зростанням. Водночас низький рівень народжуваності призводить до старіння населення, збільшення частки непрацездатних громадян і підвищення навантаження на працюючих. Це викликає підвищення податків, зниження рівня життя, скорочення робочих місць і зростання міграції.

Демографічна політика – це цілеспрямована діяльність державних органів та інших соціальних інститутів, спрямована на регулювання процесів відтворення населення. Вона тісно взаємопов'язана з міграційною політикою, яка прямо чи опосередковано впливає на демографічний розвиток і розглядається як її складова. Державна демографічна політика формується та реалізується через органи влади, що спрямовані на впорядкування демографічних процесів і визначення їхнього розвитку. Склад і компетенція цих органів є унікальними для кожної країни.

Механізм реалізації демографічної політики включає систему державних і недержавних органів, які використовують правові засоби, методи та прийоми для впливу на демографічні процеси. Ця система працює як регулятивний механізм, спрямований на досягнення сталого демографічного розвитку з урахуванням потреб суспільства та викликів часу.

Демографічний аналіз – це комплекс методів і підходів, які дозволяють досліджувати демографічні події, явища та процеси, що впливають на відтворення населення. Його основною метою є оцінка масштабів демографічних явищ, аналіз їхніх закономірностей та причинно-наслідкових зв'язків. Це дає змогу прогнозувати подальший розвиток демографічних показників. У демографічному аналізі застосовуються як власні методи цієї науки, так і міждисциплінарні підходи для більш повного дослідження процесів відтворення населення.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

2.1 Дослідження соціально-демографічних процесів в Україні до повномасштабного вторгнення росії

Україна провела свій єдиний офіційний перепис населення ще у 2001 році, коли зафіксували 48,5 мільйона жителів. Наступний перепис планували на 2013 рік, проте його неодноразово переносили – спочатку на 2016-й, потім на 2020-й і зрештою на 2023-й рік. Однак через повномасштабні бойові дії наразі провести його неможливо.

Станом на 1992 рік в Україні проживало 51,7 мільйона осіб, серед яких найбільшу частку становили люди віком 18–59 років – 29,9 мільйона. Кількість громадян, яким виповнилося 60 років, сягала 9,7 мільйона, а тих, кому ще не було 18, – 13,1 мільйона. Через десять років, на початок 2002 року, загальна чисельність населення зменшилася до 48 мільйонів 240,9 тисячі. При цьому молодь до 17 років і люди від 60 років були майже порівну (із невеликим переважанням старшої групи) – приблизно 10 мільйонів кожної категорії.

До 2006 року показник упав ще нижче: на цей момент в Україні мешкало менше ніж 47 мільйонів осіб. Серед них у віці до 17 років залишилося 8,8 мільйона, а тих, кому понад 60, – 9,5 мільйона. У 2009 році чисельність населення опустилася вже нижче за 46 мільйонів, при цьому частка громадян старших 60 років досі перевищувала кількість неповнолітніх.

Таким чином, згідно з офіційною статистикою, чисельність постійного населення України неухильно скорочувалася протягом усього періоду після перепису. На початок 2014 року (до втрати територій унаслідок агресії росії) в Україні мешкало 45 245,9 тис. осіб. Після окупації Криму та частини Донецької й Луганської областей цей показник різко знизився – станом на початок 2015 року він становив 42 759,7 тис. осіб (рис. 2.1).

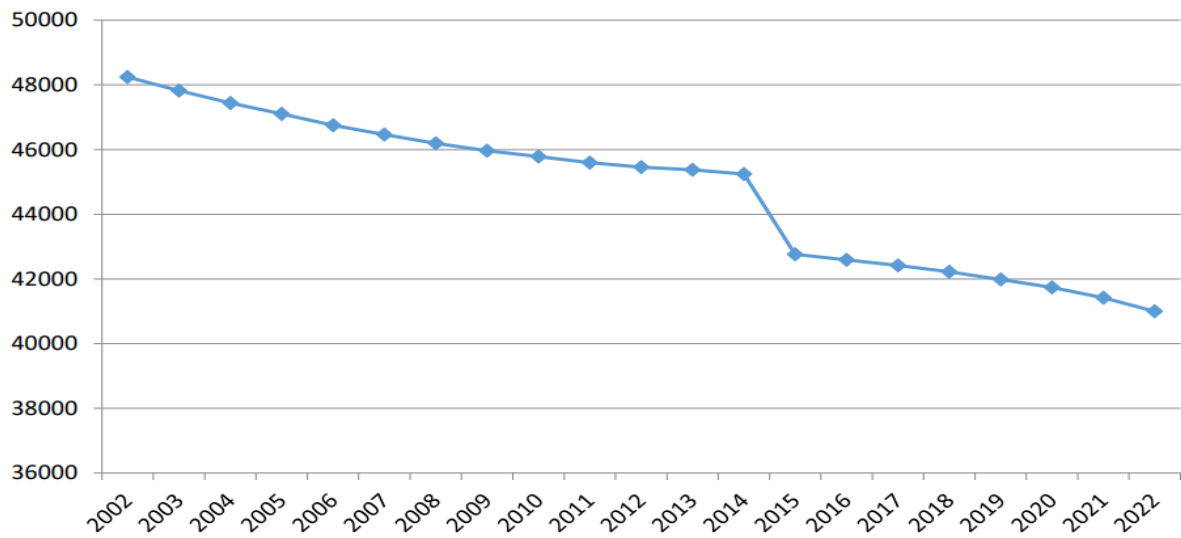

Рисунок 2.1. – Динаміка чисельності постійного населення України у 2002-2022 рр., тис. осіб

Джерело: [43]

Після цього зниження чисельності населення, хоч і повільне, продовжилося, тож на початок 2022 року, за офіційною статистикою, Україна налічувала 40 997,7 тис. осіб.

Відповідно до перепису 2001 року, кількість жінок суттєво переважала кількість чоловіків: 25 924,6 тис. проти 22 316,3 тис., або 1162 жінки на кожному тисячу чоловіків (рис. 2.2).

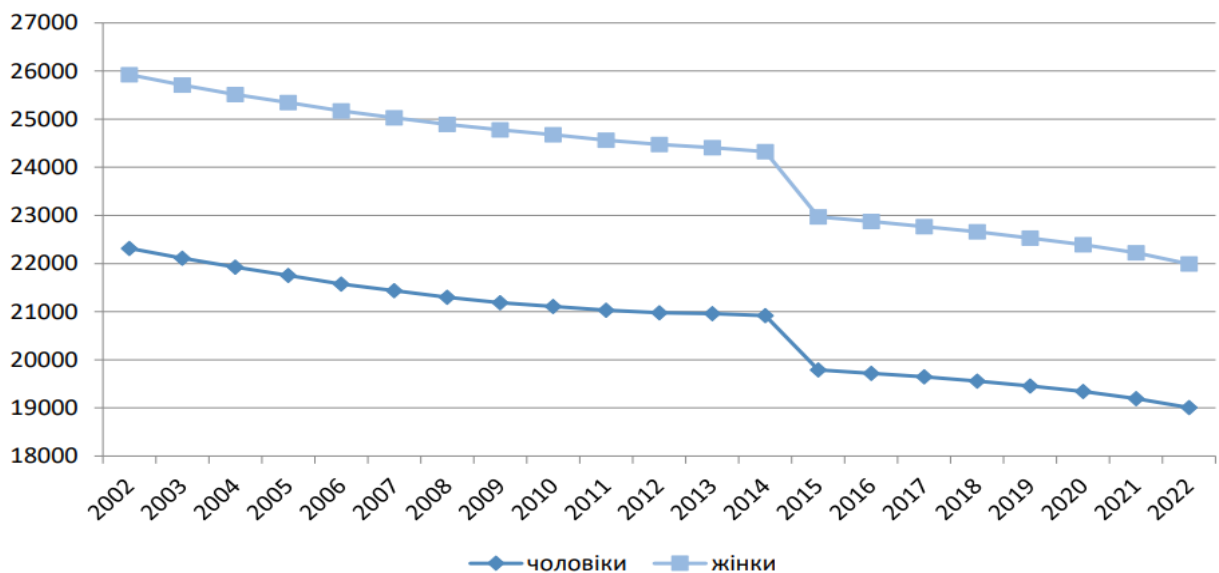

Рисунок 2.2. – Динаміка чисельності постійного населення України за статтю у 2002-2022 рр., тис. осіб

Джерело: [43]

Водночас скорочення чисельності обох статей відбувалося майже однаковими темпами. Найвищий показник «навантаження» чоловіків жінками зафіксували 2009 року (1170 осіб), а найнижчий – на початку 2020 та 2022 років (1157 осіб). Тобто впродовж 2002–2009 років жіноче населення скорочувалося повільніше.

Потім відбувся перелом у динаміці, і відтоді чисельність чоловіків почала зменшуватися повільніше. На кінець аналізованого періоду в Україні мешкало близько 22 мільйонів жінок (21 990,7 тис. осіб) і трохи понад 19 мільйонів чоловіків (19 007,0 тис. осіб).

Щодо розподілу населення за місцем проживання, переважна більшість українців мешкає у містах. Згідно з даними перепису, у міських поселеннях проживало 32 290,7 тис. осіб, тоді як у сільській місцевості – лише 15 950,2 тис. осіб, що свідчить про рівень урбанізації 66,9% (рис. 2.3).

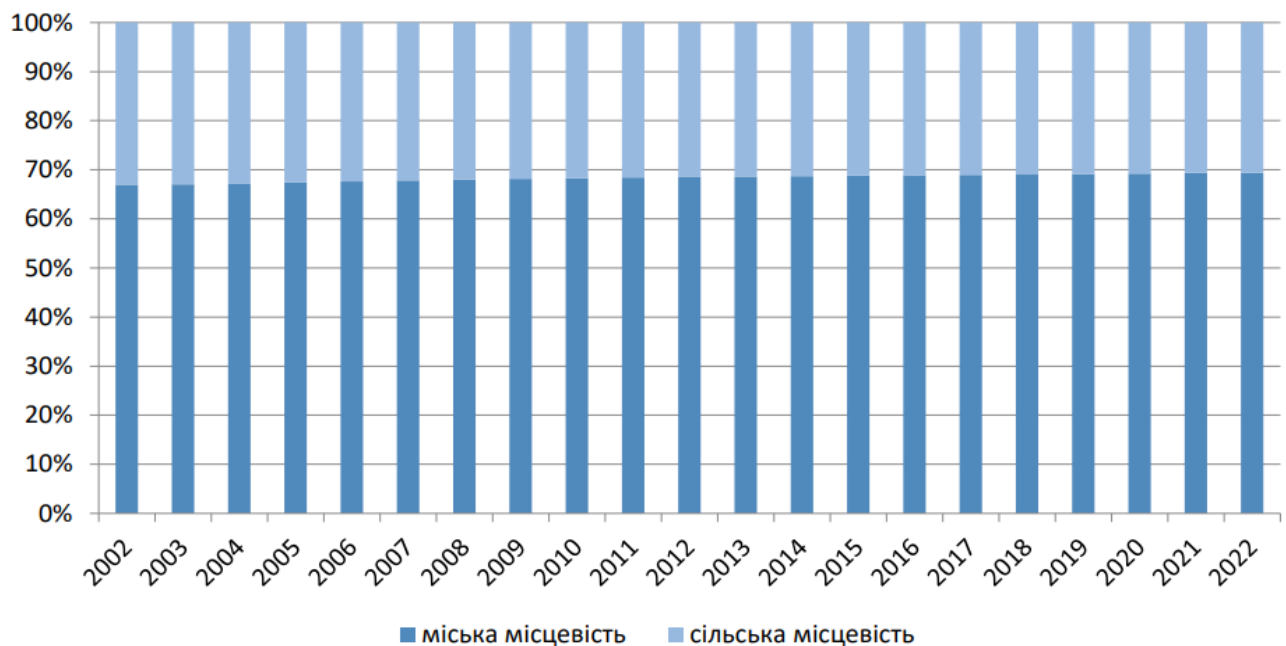

Рисунок 2.3. – Структура постійного населення України за місцевістю проживання у 2002-2022 рр., %

Джерело: [43]

Упродовж усього аналізованого періоду чисельність сільського населення скорочувалася швидше: через вищі показники смертності та міграційний відтік із сіл до міст. Якщо за даними перепису 2001 року на 1 000 жителів сільської

місцевості припадало 2 024 міських мешканці, то вже за 20 років ця цифра становила 2 172 особи, а наприкінці досліджуваного періоду – 2 269 осіб.

На початок 2022 року в містах України проживало 28 454,9 тис. осіб, а в сільській місцевості – 12 542,9 тис. осіб, що стало найвищим показником урбанізації за весь досліджуваний період – 69,4%.

Водночас, окрім загальної кількості населення, а також статевого й територіального розподілу, істотне значення має співвідношення вікових категорій. У сучасних умовах увагу привертає не лише розподіл населення на дітей, батьків чи прабатьків, а й між так званими «демоеконічними» групами.

Згідно з даними перепису 2002 року, 18,1% громадян було молодше працездатного віку, 60,4% належало до працездатної категорії, а 21,5% становили особи пенсійного віку (рис. 2.4).

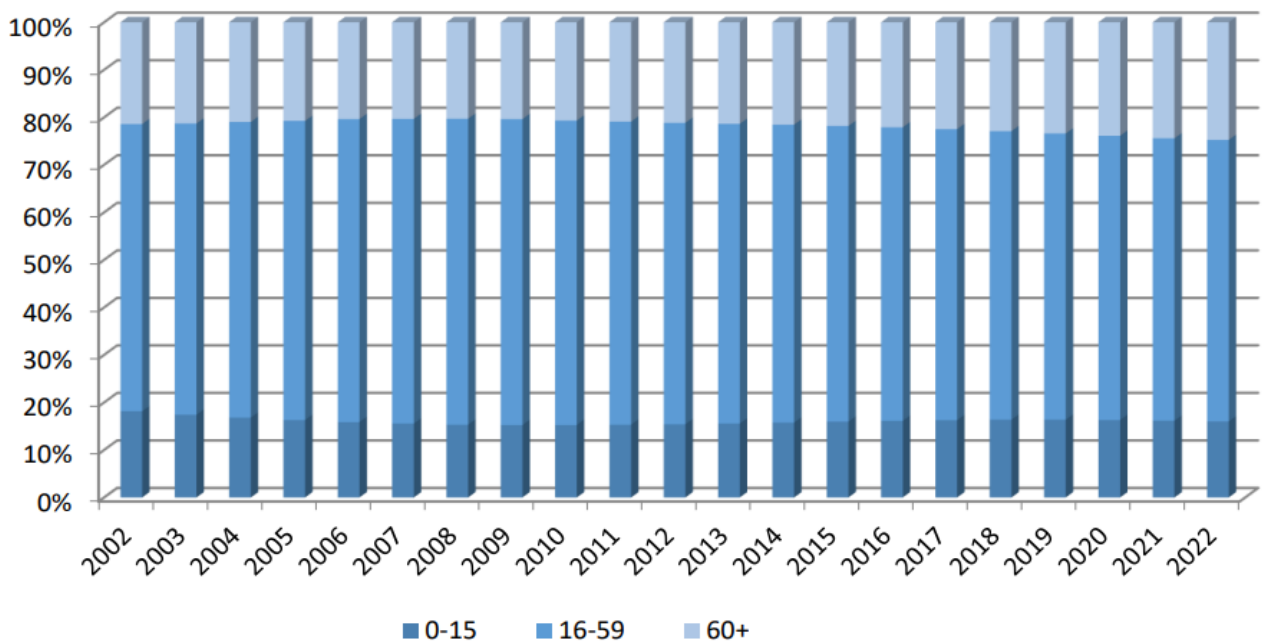

Рисунок 2.4. – Розподіл постійного населення України за віком у 2002-2022 рр., , %

Джерело: [43]

Важливо підкреслити, що найвища частка осіб молодше працездатного віку спостерігалася на початку досліджуваного періоду, згодом вона поступово зменшувалася і досягла мінімального значення у 2009 році (15,2%). Надалі відбулося невелике збільшення, тож на початок 2022 року частка молодших за

працездатний вік становила 16,0%.

Частка населення, яке перебуває за межами працездатного віку, продемонструвала схожу тенденцію, хоча спад був незначним: показник знизився з 21,4% у 2002 році до 20,3% у 2008-му, а потім суттєво зріс, досягнувши на початок 2022 року 24,8%. Враховуючи, що в другій половині досліджуваного періоду збільшилася кількість як осіб молодше, так і старше працездатного віку, частка працездатного населення зменшилася і на кінець періоду становила 59,3%, що на 1,1 відсоткового пункту нижче від показника 2002 року.

Важливим показником структури населення є рівень навантаження на людей працездатного віку. У 2002 році загальний коефіцієнт демографічного навантаження становив 655‰, тобто на кожну тисячу працездатних осіб припадало 655 осіб непрацездатного віку. Такий високий показник обумовлює суттєвий фінансовий тиск на працюючу частину населення, оскільки серед працездатних чимало тих, хто з різних причин не зайнятий в економіці.

Протягом 2002–2008 років загальний коефіцієнт навантаження суттєво знизився – до 553‰ (рис. 2.5).

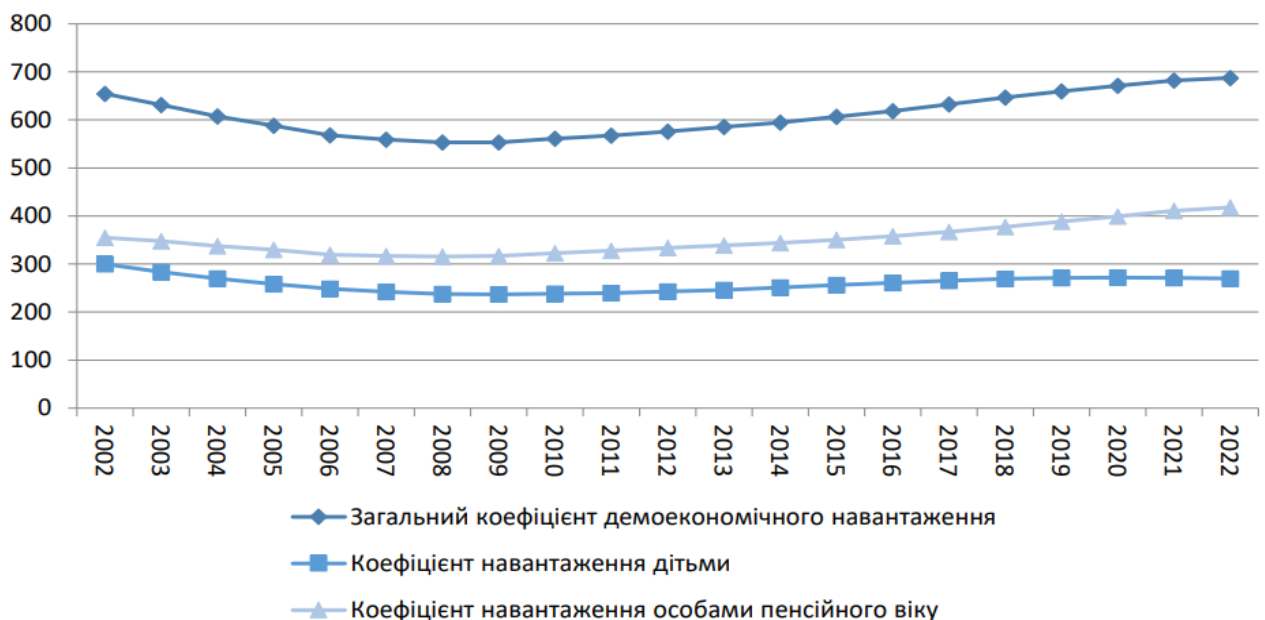

Рисунок 2.5. – Динаміка коефіцієнтів навантаження населення України у 2002-2022 рр., %

Джерело: [43]

Така динаміка пояснюється тим, що кількість дітей скоротилася внаслідок переходу в працездатну групу досить великих контингентів, тоді як новонароджених було менше. Крім того, вплинуло й зменшення чисельності населення пенсійного віку.

Упродовж 2009–2022 років загальний коефіцієнт демографічного навантаження стрімко зростав і на кінець досліджуваного періоду сягнув 688‰. Відповідно, зросло й навантаження, зумовлене дітьми та особами пенсійного віку, хоча темпи цього збільшення відрізнялися. Наприклад, якщо 2002 року на 1000 дітей припадало 1183 пенсіонери, то 2022-го їхня кількість зросла до 1550 осіб.

Наочним свідченням такої тенденції є «верхній» коефіцієнт постаріння – частка населення віком від 60 років у його загальній структурі. Вже 2002 року Україна вважалася державою із досить «старим» населенням, адже цей показник становив 21,4% (рис. 2.6). Завдяки тому, що більш чисельні покоління входили в працездатний вік, а менші виходили з нього, коефіцієнт постаріння певний час зменшувався й досягнув мінімуму (20,3%) у 2008 році.

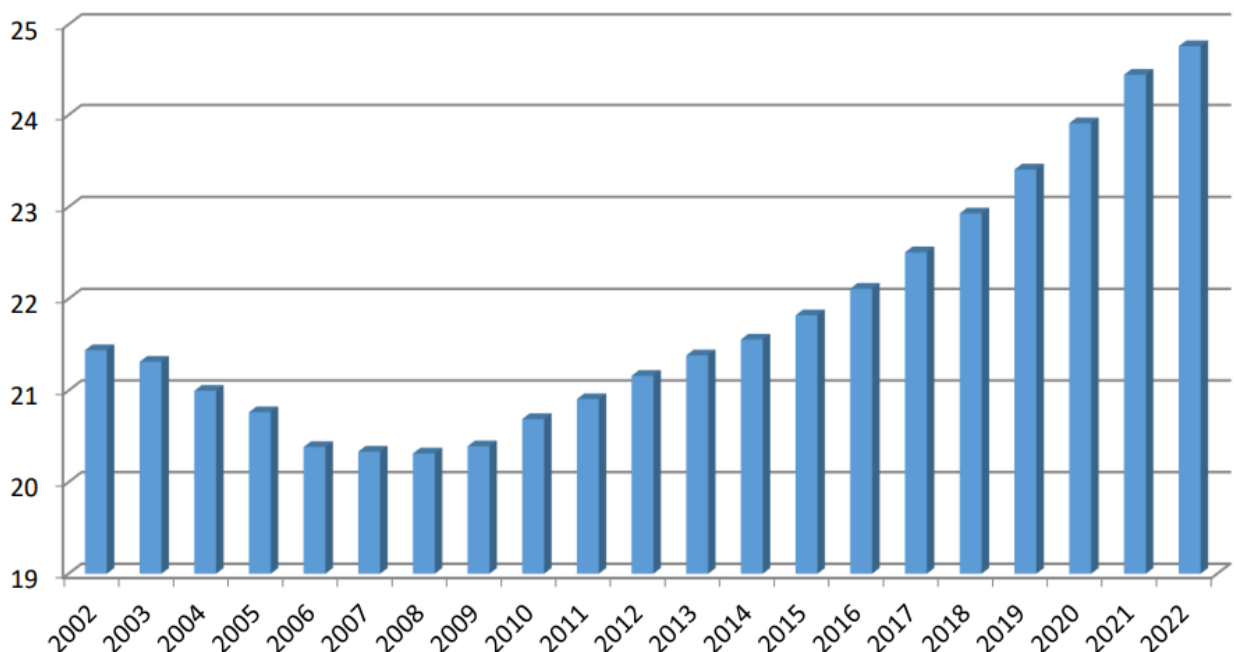

Рисунок 2.6. – Динаміка коефіцієнта постаріння «зверху» постійного населення України у 2002-2022 рр., %

Джерело: [43]

Після цього, аж до завершення розглядуваного періоду, спостерігалось зростання показника постаріння населення. Серед головних причин – зменшення народжуваності та скорочення чисельності працездатних осіб унаслідок того, що з цієї категорії виходили значно більші за кількістю когорти, аніж у неї входили. Попри те, що у 2022 році кількість людей пенсійного віку (10 152,4 тис. осіб) була меншою порівняно з 2002 роком (10 342,6 тис. осіб), коефіцієнт «верхнього» постаріння зріс на 3,4 відсоткових пункти і сягнув 24,8%. Це означає, що майже чверть населення України становили пенсіонери.

Водночас чисельність та структура населення України здебільшого формуються завдяки природному руху – народжуваності та смертності. В Україні вже кілька десятиліть триває депопуляція, тобто перевищення кількості померлих над кількістю народжених. На початку аналізованого періоду було зафіксовано досить низькі показники народжуваності (390,7 тис. новонароджених) та водночас високу смертність (754,9 тис. померлих) (рис. 2.7).

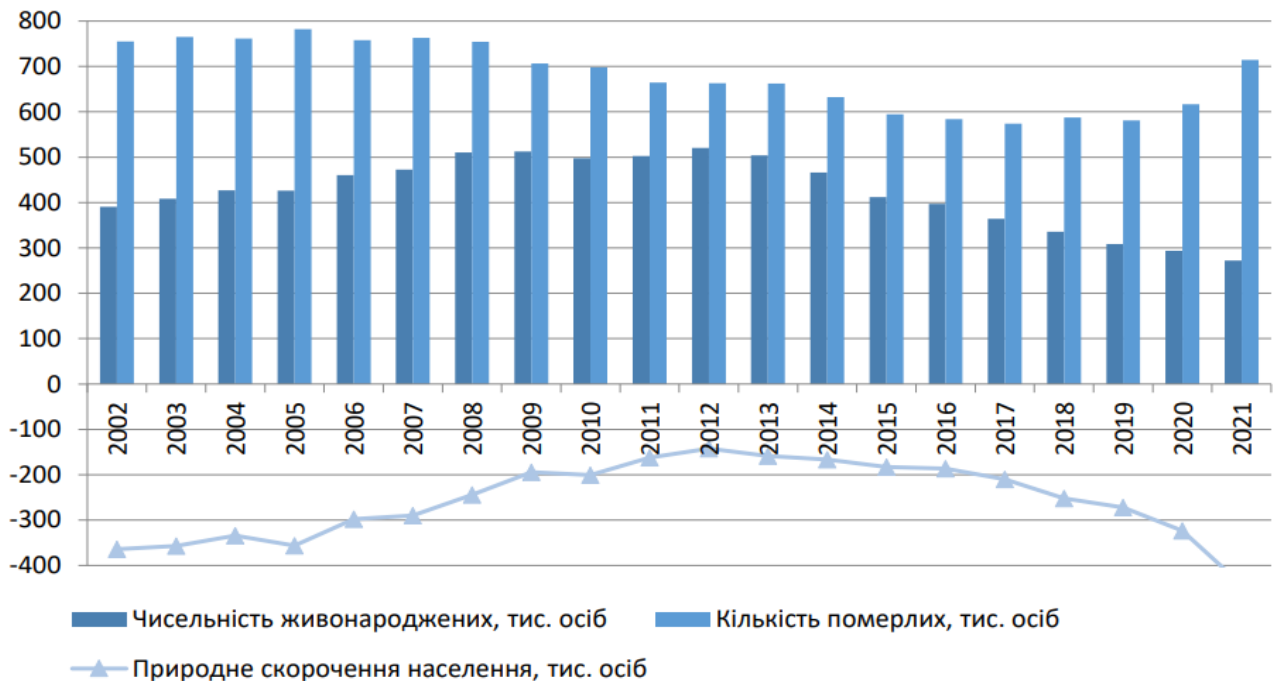

Рисунок 2.7. – Динаміка абсолютних показників природного руху населення України у 2002-2021 рр., тис. осіб

Джерело: [43]

Згодом, у 2008–2013 роках, окрім 2010-го (497,7 тис. осіб), число новонароджених перевищувало 500 тис. на рік і сягнуло свого піку в 2012-му

(520,7 тис. осіб). Однак згодом показник народжуваності почав стрімко зменшуватися, що зумовлено як скороченням загальної чисельності населення, так і зниженням інтенсивності народжуваності.

Загальний коефіцієнт смертності не мав чіткої висхідної чи низхідної траєкторії, однак поступово знижувався. Так, у 2003–2008 роках він не опускався нижче 16‰, у 2009–2010 роках цей поріг змістився до 15‰, а протягом 2011–2019 років показник залишався на рівні не менше 14‰. На жаль, у 2020–2021 роках спостерігалось різке зростання – до 18,5‰, що стало найвищим значенням за весь аналізований період.

Інтенсивність природного скорочення у першій половині розглядуваного періоду поступово зменшувалася, але в 2013–2021 роках суттєво зросла. Так, у 2021 році коефіцієнт природного скорочення сягнув -11,2‰, що, на жаль, майже дорівнює максимальним показникам загального коефіцієнта народжуваності за цей період.

Таким чином, загальна ситуація зі змінами чисельності та складу населення України протягом усього аналізованого періоду свідчить про складний комплекс демографічних проблем. Поступове та неухильне скорочення населення відбувалося переважно через перевищення смертності над народжуваністю. У періоди, коли народжуваність трохи зростала, це лише тимчасово пом'якшувало тенденцію депопуляції. Водночас активна міграція з сільської місцевості до міст змінювала просторову структуру населення, посилюючи урбанізаційні процеси, а втрата територій унаслідок агресії росії додатково ускладнила облік демографічних показників.

Структурні зміни зачепили й віковий склад – частка працездатних громадян зменшується через одночасне збільшення кількості пенсіонерів і, меншою мірою, збільшення частки молодших за працездатний вік. Як наслідок, підвищується демографічне навантаження на працююче населення, що ще більше загострює соціально-економічні виклики.

2.2 Аналіз сучасного стану соціально-демографічного розвитку України

Оскільки з початком повномасштабної війни ключову роль у демографічних змінах почав відігравати механічний рух населення, ситуація зазнала кардинальних трансформацій. Широкомасштабні бойові дії та руйнування призвели до масової міграції українців як усередині країни, так і за кордон. Станом на 18 листопада 2024 року, за даними УВКБ ООН, загальна кількість зареєстрованих українських біженців у світі становить 6 785 900 осіб, з них у країнах Європи перебувають 6 225 700 осіб. Приблизно 1,3 млн осіб перебувають у РФ та Білорусі, а поза межами Європи перебуває понад 560 тис. осіб [6].

Країни, які прийняли найбільшу кількість українських біженців після 24 лютого 2022 року, з урахуванням даних ООН є основними пунктами прихистку для українців, що залишили Україну внаслідок війни наведені на рис. 2.8.

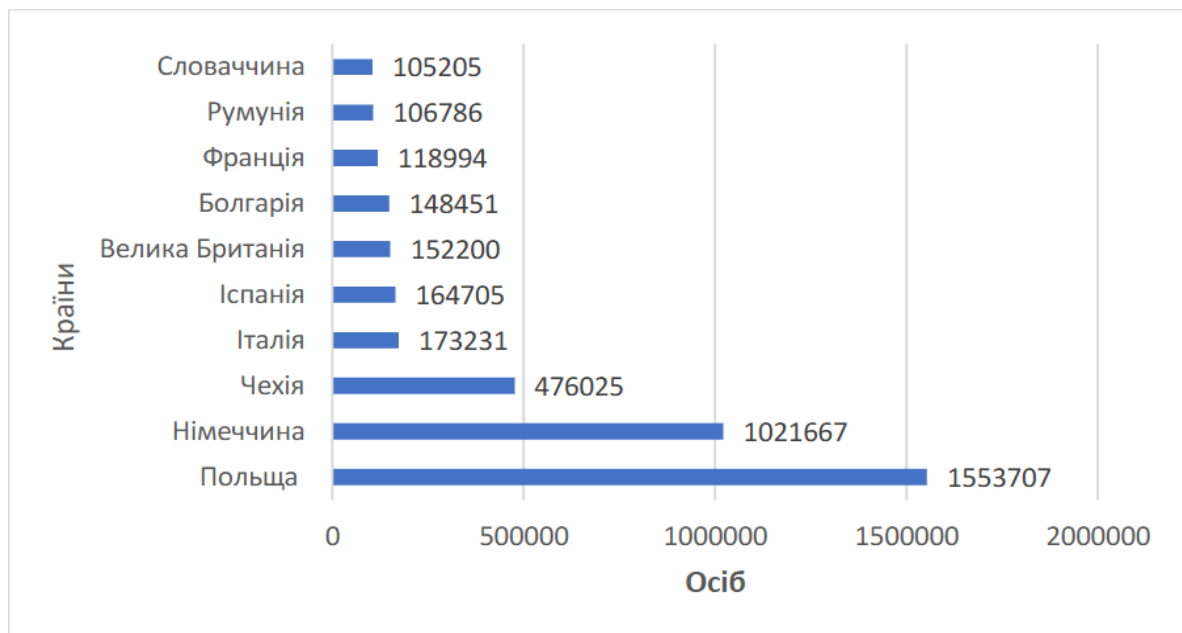

Рисунок 2.8. – Країни, які прийняли найбільше українців після 22 лютого 2022 року

Джерело: [30]

Вимушена міграція суттєво відрізняється від звичайних міграційних процесів, насамперед через її гендерний склад. За результатами соціологічного дослідження «Біженці з України в Польщі», проведеного Фондом підтримки

мігрантів на ринку праці «EWL» та Центром Східноєвропейських студій Варшавського університету, частка жінок серед українських біженців у Польщі становила 94% [11].

За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, яке проводить регулярний моніторинг профілів та потреб вимушених переселенців, на основі 23 тис. анкет, заповнених у період із травня до середини серпня 2022 року, частка жінок серед біженців склала 86% [8].

Щодо вікового складу, найбільша частка біженців серед осіб віком від 18 років припадає на категорію 35–59 років (55%). Частка пенсіонерів серед мігрантів становить 16%, а загалом, враховуючи неповнолітніх, лише 12%. Водночас ця інформація дещо відрізняється від даних, опублікованих на сайті Верховної Ради України. За оновленою інформацією дипломатичних представництв України за кордоном, станом на 25 травня 2022 року кількість осіб віком понад 60 років, які виїхали з країни після 24 лютого 2022 року, становила 502 980 осіб [27]. Усе це призвело до суттєвих змін у статеві-віковій структурі населення України.

Окрім вимушених переселенців, слід також враховувати населення, яке насильно вивезене до росії. За заявою української делегації в ООН, яку 25 травня 2022 року зачитав радник Постійного представництва України при ООН Сергій Дворник під час дебатів у Радбезі щодо захисту цивільного населення в умовах конфліктів, з тимчасово окупованих територій України було депортовано 1,4 млн громадян, зокрема 230 тис. дітей [9].

Питання повернення біженців залишається важливим аспектом міграційної кризи. В більшості опитувань переселенців присутнє питання про наміри повернення в Україну. Згідно з дослідженням соціологічної групи «Рейтинг», 96% вимушених мігрантів заявили, що хочуть повернутися додому. Водночас інші джерела вказують на менш оптимістичні показники, однак не менше половини переселенців планують повернення. Проте слід пам'ятати, що наміри можуть змінюватися, репрезентативність таких досліджень викликає певні сумніви, а також існує соціально бажаний ефект – коли опитані можуть

декларувати намір повернутися, хоча фактично не мають таких планів.

Важливо також враховувати економічну ситуацію в країнах Європейського Союзу. За прогнозами МВФ, у середньостроковій перспективі європейським державам бракуватиме робочої сили [44]. Одним із найефективніших рішень цієї проблеми є залучення вимушених мігрантів, оскільки вони мають високий рівень освіти та кваліфікації. Значна частина українських переселенців обрала для проживання Польщу, яка, зважаючи на дефіцит робочої сили, може розв'язати цю проблему саме завдяки їхньому працевлаштуванню.

Цю тенденцію підтверджує спеціальний звіт «Біженці з України в Польщі», підготовлений міграційною платформою EWL, Фондом підтримки мігрантів на ринку праці EWL та Центром Східноєвропейських студій Варшавського університету. Згідно з результатами дослідження, 61% опитаних мають вищу освіту, а 17% належать до категорії висококваліфікованих працівників. Працювати в Польщі бажають 63% респондентів, а 30% готові залишитися в країні на постійній основі. Комунікаційні бар'єри не мають стати серйозною перепорою, оскільки 55% опитаних володіють англійською мовою на розмовному рівні, а кожен четвертий знає польську [31]. Крім того, 82% вимушених переселенців уже мали досвід роботи в Польщі, що свідчить про їхню високу інтеграцію у місцевий ринок праці.

Ці фактори дають підстави припускати, що українці, які на сьогоднішній день знайшли добре оплачувану роботу та налагодили побут у новій країні, навряд чи повернуться додому. Більше того, вони можуть сприяти подальшому зростанню міграційних процесів через переїзд своїх родичів.

Однак після відносної стабілізації ситуації в Україні почалося поступове повернення частини біженців. З кінця квітня почав формуватися помітний потік громадян, які в'їжджають у країну. За даними Державної прикордонної служби, з 9 травня кількість тих, хто повертається, перевищила число осіб, які залишають Україну. У квітні Управління Верховного комісара ООН у справах біженців провело опитування серед людей, які перетинали західний кордон у напрямку

України. Головними причинами повернення виявилися бажання возз'єднатися з родиною та відчуття безпеки в регіоні, з якого вони виїхали [5].

Варто зазначити, що не всі, хто повертається, роблять це на постійній основі. Відповідно до того ж опитування, 15% осіб в'їжджали тимчасово, щоб забрати особисті речі або побачитися з близькими. Крім того, частина українців, які повернулися, можуть знову залишити країну залежно від розвитку подій та нової інформації про ситуацію в Україні. Окремі категорії біженців, які не мають можливості повернутися до місця постійного проживання, можуть зіткнутися з труднощами у пошуку роботи з належним рівнем оплати, що також може стати причиною їхнього повторного виїзду за кордон.

Щодо вікової структури біженців, які повертаються, дані опитування, проведеного Центром Разумкова у квітні-травні 2022 року, свідчать про відмінності порівняно зі структурою вимушених емігрантів. У цьому випадку важко виділити домінуючу вікову групу, оскільки 25% тих, хто повернувся, становлять особи до 30 років, ще 25% – люди у віці 30-39 років, а частка громадян віком 40-49 років майже така ж сама і складає 23,1% [40]. Водночас частка пенсіонерів серед тих, хто повернувся, становить 14,4%, що є вищим показником порівняно з їх часткою серед вимушених емігрантів (10,9%).

Переважання серед тих, хто повертається, осіб пенсійного віку пояснюється кількома факторами. По-перше, пенсіонери мають значно менше шансів закріпитися в європейських країнах, оскільки їхня присутність збільшує соціальне навантаження на економіку держав, що їх приймають. По-друге, ця категорія населення більш прив'язана до місця постійного проживання і важче адаптується до нових умов. По-третє, пенсіонери часто повертаються разом із родинами, оскільки вони не були ініціаторами виїзду і зазвичай підпорядковуються рішенням своїх близьких.

Навіть у мирний час значна частина осіб пенсійного віку мігрувала або до родичів, або разом із ними. За різними оцінками, частка таких пенсіонерів коливалася в межах 78-89%. Серед тих, хто виїхав до рідних, рівень повернення залишався дуже низьким, а при тривалому проживанні за кордоном зводився до

статистичної похибки. Зважаючи на ці тенденції, можна з великою ймовірністю припустити, що більшість літніх людей, які переїхали до родичів за кордон, не повернуться в Україну.

Щодо осіб пенсійного віку, які залишили зону бойових дій, але залишилися в межах України, тобто належать до категорії внутрішньо переміщених осіб (ВПО), 85-90% з них повернуться до постійного місця проживання за умови виконання кількох ключових умов: звільнення регіону від російських окупантів, відсутність значних руйнувань інфраструктури та можливість забезпечення нормальних житлових умов. Саме стан житлового фонду є визначальним фактором у питанні повернення не лише осіб пенсійного віку, а й населення загалом.

За оцінками Офісу Президента, Міністерства економіки та Kyiv School of Economics, станом на 22 серпня 2022 року сума прямих збитків інфраструктури становила 113,5 млрд доларів [1]. Найбільша частка цих втрат припадає на житловий фонд, адже через бойові дії зруйновано або пошкоджено 131,3 тисячі житлових будинків на загальну суму 47,8 млрд доларів. Це означає, що сотні тисяч вимушених переселенців просто не мають куди повертатися.

Оскільки бойові дії тривають, руйнування житлової інфраструктури продовжуються, а в деяких населених пунктах житло, придатне для проживання, фактично відсутнє. Відтак, повернення біженців до таких регіонів стане можливим лише після відбудови житла та соціальної інфраструктури. Чим довше триватиме цей процес, тим менша частка переселенців повернеться в Україну.

Внутрішньо переміщені особи, які залишили свої домівки через війну на Донбасі, зазвичай не прагнули надто далеко мігрувати, оскільки розраховували на швидке завершення конфлікту та можливість повернення. Вони обирали для проживання регіони, що були подібними за умовами життя. Понад половина переселенців зареєструвалися в Донецькій (39,5%) та Луганській (14,7%) областях, а третє місце за кількістю прийнятих ВПО посіла Харківська область, де зосередилося близько 12,4% переселенців.

Однак із початком повномасштабного вторгнення багато з них знову

опинилися перед необхідністю міграції. Якщо під час першого переїзду в 2014 році люди приймали зважені рішення і здебільшого обирали інші безпечні регіони України, то в 2022 році їхній від'їзд часто відбувався поспіхом, без змоги навіть взяти документи.

Якщо під час збройного конфлікту 2014 року більшість переселенців спершу намагалися облаштуватися в межах країни, а виїзд за кордон розглядався як крайній варіант у разі невдалої адаптації, то після 24 лютого 2022 року серед мігрантів з'явилося усвідомлення, що в Україні більше немає безпечних місць. Тому ймовірність повернення двічі мігрантів, які залишили країну, є вкрай низькою, оскільки для них питання безпеки стало пріоритетним.

Ще одним важливим фактором, що впливає на ймовірність повернення, є взаємозв'язок між тривалістю перебування у міграції та тривалістю воєнних дій у регіоні, звідки люди виїхали. Чим довше тривають бойові дії, тим менше шансів, що переселенці повернуться. Крім того, географічний чинник також відіграє значну роль – чим далі знаходиться нинішнє місце проживання від попереднього, тим менша ймовірність повернення. Досвід вимушеної міграції свідчить, що перебування за межами України понад шість місяців майже гарантує, що понад 60% таких біженців залишаться за кордоном і подальші їхні переміщення більше не будуть пов'язані з Україною.

Цю закономірність підтверджує ситуація з внутрішньо переміщеними особами, які залишили Донецьку та Луганську області після початку збройного конфлікту у 2014 році. Протягом першого року більшість із них висловлювала бажання повернутися додому, незалежно від відстані. Однак уже в 2018 році, згідно з опитуванням ВПО, 28% тих, хто переїхав у межах області, більше не планували повертатися, серед переселенців у сусідні регіони таких було 44%, а серед тих, хто оселився в Західній Україні, цей показник зріс до 53%. Опитування, проведене МОМ у 2020 році, лише підтвердило сталість цієї тенденції.

Аналізуючи ці тенденції у контексті зовнішньої вимушеної міграції, можна стверджувати, що чим довше людина перебуває і працює за кордоном, тим

менше шансів на її повернення. Це справедливо і для нової хвилі міграції після 2022 року. Таким чином, кількість українських мігрантів, які вирішать залишитися за кордоном, залежить не стільки від ситуації в Україні, скільки від їхньої здатності адаптуватися в країнах, що їх приймають.

Необхідно враховувати, що вимушена міграція є основним, але не єдиним чинником скорочення чисельності населення. Окрім міграційних процесів, на демографічну ситуацію впливатиме підвищення рівня смертності як серед тих, хто бере безпосередню участь у бойових діях, так і серед осіб, що залишилися в зоні конфлікту. Це призведе до зменшення чисельності населення працездатного віку (18-60 років).

Водночас особи пенсійного віку, які мають значно нижчу мобільність, також опиняються у групі підвищеного ризику. Багато з них не мають змоги самотійно евакуюватися на безпечні території, що підвищує як загальну кількість померлих у цій віковій категорії, так і рівень смертності загалом. Серед причин такого зростання можна виділити екзогенні фактори (обстріли, авіаудари, руйнування інфраструктури) та ендогенні (наслідки стресу, відсутність належної медичної допомоги, загострення хронічних захворювань).

Якщо бойові втрати ще можна приблизно оцінити за офіційними звітами, то втрати серед осіб старшого віку будуть зрозумілі лише після завершення війни, і то не в повному обсязі. У багатьох випадках неможливо буде точно встановити долю конкретних людей: чи вони загинули, чи встигли евакуюватися, чи були насильно депортовані до росії. Особливо складно буде встановити місцезнаходження тих, хто не мав близьких родичів, оскільки їх пошуками, ймовірно, займатимуться вкрай рідко.

Таким чином, демографічна ситуація в Україні зазнала суттєвих трансформацій через війну, що призвела до масштабної вимушеної міграції, значних втрат серед військових і цивільного населення, а також зміни регіональної структури населення. Вимушені переселенці, особливо ті, хто залишив країну, мають низьку ймовірність повернення, оскільки фактор безпеки та рівень адаптації у приймаючих країнах відіграють ключову роль у їхніх

майбутніх рішеннях. Водночас особи пенсійного віку, через низьку мобільність та відсутність можливості виїзду, залишаються однією з найуразливіших груп, для якої рівень смертності значно зростає.

Оцінка загальної чисельності населення України ускладнюється відсутністю актуальних статистичних даних, особливо щодо внутрішньо переміщених осіб та депортованих громадян.

З огляду на це, державна політика має бути спрямована не лише на фіксацію демографічних змін, а й на розробку заходів із підтримки населення, стимулювання повернення мігрантів, відновлення житлової та соціальної інфраструктури в регіонах, що зазнали руйнувань. Це сприятиме стабілізації демографічної ситуації та запобіганню подальшому скороченню населення в довгостроковій перспективі.

2.3 Соціально-економічні наслідки демографічних процесів в Україні

За прогнозами Ради ЄС, унаслідок війни та залежно від її тривалості населення України може скоротитися на 24–33 % [14].

За даними аналітичного центру «Український інститут майбутнього», на початок травня 2023 року чисельність постійного населення України становила 29 мільйонів осіб, і лише третина з них є зайнятими в економіці.

Економічно неактивне населення налічує 17 мільйонів осіб, зокрема:

- 8 млн – пенсіонери,
- 4,8 млн – діти віком до 15 років.

Економічно активне населення становить 12 мільйонів осіб, серед яких:

- 9,1–9,5 млн – працевлаштовані,
- 2,5–2,9 млн – безробітні.

Український інститут майбутнього наголошує, що в найближчі роки існує реальна загроза дефіциту робочої сили, що може призвести до критичного зниження спроможності країни створювати ВВП та забезпечувати відновлення

економіки після війни (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Динаміка ВВП на душу населення України за період 2012-2022рр.

Роки	ВВП України, млн доларів США	Населення, тис. осіб	ВВП на душу населення, доларів США	Приріст ВВП на душу населення	
				абсолютний	відносний
2012	175781,0	45633,6	3852,0	-	-
2013	183310,0	45553,0	4024,1	172,10	4,47
2014*	131805,0	45426,2	2901,5	-1122,58	-27,90
2015**	90615,0	42928,9	2110,8	-790,70	-27,25
2016**	93270,0	42760,5	2181,2	70,40	3,34
2017**	112154,0	42584,5	2633,7	452,46	20,74
2018**	130832,0	42386,4	3086,7	452,97	17,20
2019**	153781,0	42153,2	3648,1	561,49	18,19
2020**	155582,0	41902,4	3713,0	64,82	1,78
2021**	199770,0	41588,4	4803,5	1090,54	29,37
2022**	160500,0	41167,3	3898,7	-904,78	-18,84
2022/2012	-	-	-	46,7	1,21

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та адміністративних даних частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

** Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та даних по Донецькій і Луганській областях

Складено автором на основі [12]

Аналізуючи динаміку ВВП на душу населення в період 2012–2022 років, можна відзначити суттєві коливання цього показника. У 2014–2015 роках спостерігалось його зниження, що було спричинене політичною нестабільністю та різким знеціненням національної валюти. Упродовж 2016–2021 років ситуація стабілізувалася, що підтверджується позитивною динамікою ВВП на душу населення.

До початку 2022 року щорічне зростання ВВП було обумовлене кількома факторами: розширенням виробництва, зростанням цін на товари та послуги або їхньою сукупною дією. Зокрема, під час пандемії COVID-19 значного розвитку набув ринок електронної комерції, особливо в сегменті онлайн-торгівлі товарами першої необхідності.

Однак у 2022 році цей показник знизився порівняно з 2021 роком на 904,78 доларів США, або на 18,84%, що безпосередньо пов'язано з воєнними діями на території України. Незважаючи на значні коливання, загалом за аналізований період (2012–2022 роки) ВВП на душу населення зріс на 46,7 доларів США, що становить 1,21%.

Демографічна ситуація в Україні залишається критичною – населення продовжує скорочуватися та старіти. Наразі країна займає 33-тє місце у світі та 7-ме в Європі за чисельністю населення. Статеву-вікову структуру вже не можна описати як класичну демографічну піраміду, оскільки відбувається значне зменшення молодих вікових груп і зростання кількості осіб старшого віку. Це, своєю чергою, призведе до звуження демографічної основи для відтворення населення в майбутньому. Варто підкреслити, що повномасштабна війна та її наслідки лише поглибили демографічні проблеми, які накопичувалися протягом останніх трьох десятиліть. Станом на 24 лютого 2022 року вони вже становили серйозний виклик для країни.

Згідно з актуальними даними, загальний темп скорочення населення за статеву-віковими характеристиками становив у середньому 2,92%, тоді як молодь віком від 18 років зменшилася на 2,58%. У той же час частка осіб віком 60–65 років і старших, навпаки, зросла на 17,63% та 3,78% відповідно (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Динаміка чисельності населення за статтю та віком за період 2018-2022 рр.

Показники, осіб	2018	2019	2020	2021	2022	Темп росту, %
Все населення України	42216766	41983564	41732779	41418717	40997698	-2,92
в том числі						
Чоловіки	19558180	19455272	19343440	19195376	19006979	-2,950
Жінки	22658586	22528292	22389339	22223341	21990719	-2,98
У віці						
16–59 років	25641322	25293695	24968071	24618898	24294937	-2,58
18 років і старше	34607469	34403861	34198849	33959040	33649167	-2,58
60 років і старше	9679745	9827110	9978194	10121624	10152383	+17,63
65 років і старше	6967270	7034551	7146499	7211190	7231106	+3,78

Джерело: [13]

За статистичними даними, Україна демонструє один із найвищих рівнів демографічного старіння – частка населення віком від 60 років і старше станом на 2022 рік становила 67,43%. Така ситуація створює значний дисбаланс між потребою в молодих працівниках та їхньою фактичною кількістю, особливо у сільській місцевості.

Однією з основних причин, через яку Україна набула статусу «старого суспільства», є суттєве зниження рівня народжуваності (рис. 2.9).

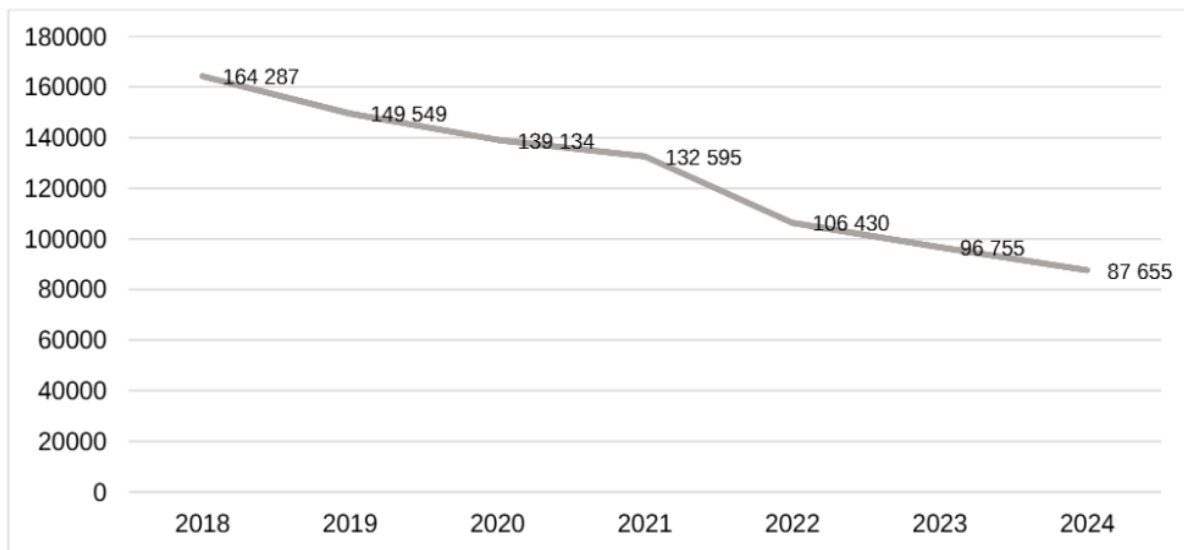

Рисунок 2.9 – Кількість новонароджених в Україні за період 2018-2024рр
Джерело: побудовано автором за [35]

Тенденція зниження народжуваності в Україні триває з 2013 року, однак активна фаза війни суттєво прискорила цей процес. У 2024 році ситуація залишається критичною: за перше півріччя народилося 87 655 дітей, що на 9% менше, ніж за аналогічний період попереднього року.

Очевидно, що війна суттєво впливає на народжуваність, створюючи численні ризики для батьківства. За результатами досліджень Центру соціальних змін і поведінкової економіки, основними чинниками, що ускладнюють створення сім'ї та народження дітей, є економічна нестабільність (66,7%), невизначеність майбутнього (61,5%), загроза життю та здоров'ю (61,2%), втрата житла через обстріли (59,9%), вимушене переміщення (53,1%), психологічні проблеми (49,3%), розрив сімейних зв'язків (49,3%) та мобілізація молоді (47,0%).

Ці фактори створюють серйозні перешкоди для стабільного сімейного життя, що призводить до подальшого зниження рівня народжуваності. Як наслідок, поглиблюються соціально-економічні проблеми, що негативно впливає на демографічний баланс країни та її перспективи розвитку.

Україна залишається серед країн із найнижчим рівнем народжуваності у світі, що підтверджується низьким сумарним коефіцієнтом народжуваності – показником, який відображає середню кількість дітей, народжених жінкою протягом її життя за умови збереження поточних тенденцій у кожній віковій групі. Така ситуація загрожує тривалими демографічними проблемами, що можуть ще більше загостритися в майбутньому [18].

Аналіз вікової та гендерної структури населення країни показав два відмінні демографічні профілі:

- перший характерний для осіб старших за 40 років, які народилися в часи, коли рівень народжуваності перевищував рівень простого відтворення (понад дві дитини на одну жінку);
- другий виник на фоні поступового зниження народжуваності, яка до 2020 року впала до критичного рівня – 1,2 дитини на одну жінку.

Крім того, спостерігається значний дефіцит чоловіків, особливо у вікових групах після 40 років. У 2020 році кількість жінок у віковій категорії 40–69 років була на 23% більшою, ніж кількість чоловіків. Також варто відзначити, що кількість юнаків 15–19 років майже вдвічі менша, ніж чоловіків віком 35–39 років.

Паралельно зі зменшенням народжуваності зростає рівень смертності. За період активної фази війни на підконтрольних Україні територіях зафіксовано понад мільйон смертей. У 2022 році, коли значна частина країни була окупована, кількість померлих досягла 541,7 тисячі осіб. У 2023 році смертність дещо знизилася – до 496,2 тисячі, що на 8% менше порівняно з попереднім роком.

Такі демографічні тенденції свідчать про загрозу значного скорочення чисельності населення України в майбутньому, що може мати серйозні соціально-економічні наслідки.

Ще одним серйозним демографічним викликом є масштабна міграція. Як зазначалось раніше, за кордон виїхало понад 7,8 мільйона українців, із яких майже 4,7 мільйона отримали тимчасовий захист. Переважну більшість мігрантів становлять жінки та діти (90%). Серед тих, хто виїхав, домінують особи працездатного віку:

- 30–39 років – 42%,
- 40–49 років – 29%.
- Крім того, 83% українських біженців мають вищу або незакінчену

вищу освіту, а значна частина є кваліфікованими спеціалістами:

- 30% – висококваліфіковані фахівці,
- 12% – кваліфіковані робітники,
- 14% – керівники підприємств або підрозділів,
- 14% – підприємці.

Як зазначалось раніше, тривалий характер війни, руйнування економічної інфраструктури країни та складний процес післявоєнного відновлення підвищують ризики неповернення значної частини цих людей. Водночас скорочення кількості молоді погіршує якість демографічного потенціалу України в середньостроковій та довгостроковій перспективі, що може мати серйозні наслідки для майбутнього країни.

Тож затяжна війна буде продовжувати стимулювати міграцію українців за кордон, інтенсивність якої залежить від багатьох факторів, зокрема: розширення чи звуження ареалу бойових дій; прогресу деокупації захоплених територій; стійкості місцевої критичної інфраструктури; безпосереднього обстрілу російськими військами населених пунктів; виникнення кризових явищ техногенного чи природного характеру; рівня соціально-економічного відновлення звільнених територій; змін ринку праці та економічної структури різних регіонів України тощо.

До вже зазначених негативних наслідків демографічних процесів в Україні слід додати і внутрішню міграцію та безробіття. За даними Міжнародної організації з міграції, близько 8 млн українців стали внутрішньо переміщеними

особами. Це суттєво змінило демографічний склад багатьох регіонів, особливо на сході та півдні країни, оскільки більшість переміщених осіб – жінки, діти та підлітки. Така ситуація спричинила зростання безробіття. Причиною стала різка зміна ринку праці – у центрах зайнятості кількість вакансій скоротилася більш ніж удвічі. Найбільше безробіття серед жінок у регіонах із найбільшою кількістю ВПО, що вимагає додаткової підтримки та соціального захисту.

Війна спричинила масове примусове вивезення українців до рф та окупованих територій. За даними міжнародних організацій, до вересня 2022 року було депортовано близько 2,9 млн дорослих та понад 230 тис. дітей. Окрему проблему становить повернення дітей, яких російська влада намагається інтегрувати в суспільство країни-агресора.

Захист дітей під час війни є особливо актуальним питанням сьогодення. Близько 7,5 млн дітей в Україні зазнали негативного впливу війни, що створює нові виклики у сфері їхнього фізичного та психологічного захисту. Особливу увагу слід приділити евакуації дітей із зон бойових дій, забезпеченню їхньої освіти та соціальної адаптації. Дуже складною залишається ситуація із дітьми-сиротами, кількість яких зростає – за офіційними даними, лише до серпня 2022 року 3182 дитини залишилися без батьківського піклування.

Війна змінює не лише чисельність населення, а й його етнічний склад. Очікується подальше скорочення загальної чисельності українців, зростання частки кримських татар та представників кавказьких народів, а також мігрантів із країн Азії та Африки. Станом на вересень 2022 року в Україні перебувало понад 304 тис. іммігрантів і 187 тис. іноземців із тимчасовим статусом. Докорінні відмінності у традиціях, релігії та мові можуть створити додаткові виклики для соціальної інтеграції цих груп. Таким чином, війна суттєво змінює демографічний ландшафт України, спричиняючи значні втрати, міграційні потоки та зміни в етнічній структурі населення, що потребує стратегічного підходу для мінімізації негативних наслідків у майбутньому.

Всі ці тенденції вказують на ризик подальшого загострення демографічної кризи, яка в умовах війни лише посилюється. Зменшення чисельності

працездатного населення та висока смертність серед чоловіків створюють серйозні виклики для майбутнього економічного відновлення країни.

Таким чином, комплекс негативних соціально-економічних і безпекових чинників суттєво погіршує перспективи демографічного відновлення України в довгостроковій перспективі.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Загальна ситуація зі змінами чисельності та складу населення України протягом усього аналізованого періоду свідчить про складний комплекс демографічних проблем. Поступове та неухильне скорочення населення відбувалося переважно через перевищення смертності над народжуваністю. У періоди, коли народжуваність трохи зростала, це лише тимчасово пом'якшувало тенденцію депопуляції. Водночас активна міграція з сільської місцевості до міст змінювала просторову структуру населення, посилюючи урбанізаційні процеси, а втрата територій унаслідок агресії росії додатково ускладнила облік демографічних показників.

Структурні зміни зачепили й віковий склад – частка працездатних громадян зменшується через одночасне збільшення кількості пенсіонерів і, меншою мірою, збільшення частки молодших за працездатний вік.

Оцінка загальної чисельності населення України ускладнюється відсутністю актуальних статистичних даних, особливо щодо внутрішньо переміщених осіб та депортованих громадян.

Демографічні процеси в Україні мають серйозні соціально-економічні наслідки, які впливають на всі сфери життя країни. Скорочення працездатного населення призводить до дефіциту робочої сили, зниження економічної активності та зменшення надходжень до бюджету, що ускладнює фінансування соціальних програм. Втрата кваліфікованих працівників, особливо через еміграцію, створює загрозу для окремих галузей, зокрема промисловості,

аграрного сектору, медицини та науки.

Старіння населення посилює навантаження на пенсійну систему та систему охорони здоров'я, збільшуючи потребу у фінансуванні соціальних виплат і медичних послуг. Це уповільнює темпи економічного зростання, зменшує внутрішній попит на товари та послуги, що негативно впливає на розвиток бізнесу. Крім того, відтік населення із сільських територій і малих міст спричиняє їхню деградацію, погіршуючи інфраструктурні та економічні умови.

Масова міграція загрожує втратою людського капіталу. Це ще більше посилює дисбаланс на ринку праці та ускладнює процеси економічного відновлення. Водночас зростає соціальна нерівність, адже найбільше страждають вразливі верстви населення, які мають обмежені можливості для міграції чи працевлаштування.

Демографічні зміни впливають і на національну безпеку, оскільки скорочення населення зменшує мобілізаційний резерв та підриває потенціал обороноздатності країни. Зміни в етнічному складі населення, спричинені імміграцією з інших країн, можуть викликати додаткові виклики у сфері соціальної інтеграції. Ослаблення інституту сім'ї, зниження народжуваності та зростання рівня смертності формують загрозову тенденцію, яка може мати довгострокові негативні наслідки.

Для подолання цих викликів необхідно проводити системну демографічну політику, спрямовану на стимулювання народжуваності, повернення мігрантів, адаптацію до старіння населення та регіональний розвиток. Від демографічної стабільності залежить майбутнє України, її економічна стійкість, безпека та соціальний добробут.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

3.1 Зарубіжний досвід забезпечення демографічної безпеки

У періоди демографічних криз, таких як масові переміщення населення внаслідок міграції чи стихійних лих, особливо важливою є здатність держав швидко та ефективно реагувати на виклики. Досвід країн, які вже стикалися з подібними ситуаціями, дає цінні приклади та передові практики, що можуть бути адаптовані для використання в різних умовах. У сучасному глобалізованому світі демографічні виклики часто виходять за межі окремих держав, впливаючи на регіональну стабільність та міжнародні відносини. Вивчення підходів інших країн сприяє налагодженню ефективної міжнародної співпраці та узгодженості дій.

Досвід Німеччини у сфері демографічної безпеки та державного управління демографічними процесами є цінним прикладом ефективної взаємодії політичних, соціальних та економічних механізмів. Країна тривалий час зіштовхувалася зі складними викликами, зокрема старінням населення, низьким рівнем народжуваності та скороченням чисельності працездатного населення. Ці проблеми мали суттєві наслідки для ринку праці, пенсійної системи, економічного розвитку та соціальної стабільності. Для їх вирішення уряд Німеччини запровадив комплексну демографічну політику, спрямовану на стимулювання народжуваності, регулювання міграційних потоків, розвиток інфраструктури для підтримки сімей та підвищення рівня зайнятості серед різних категорій населення [2, 7].

Одним із ключових напрямків стало створення сприятливих умов для народження та виховання дітей. Зокрема, уряд впровадив щедрю систему підтримки сімей, що включає подовжені оплачувані відпустки з догляду за дитиною, фінансові субсидії на догляд за дітьми, пільги при оподаткуванні для

сімей із дітьми та доступ до якісних дитячих садків і шкіл. Ці заходи сприяли підвищенню рівня народжуваності, хоча в умовах загального старіння населення їхній ефект залишається обмеженим.

Окрім підтримки народжуваності, значну увагу приділяли імміграційній політиці, оскільки природний приріст населення не міг компенсувати скорочення чисельності працездатного населення. Німеччина стала однією з найбільш відкритих європейських країн для імміграції, запровадивши низку програм залучення кваліфікованих працівників з-за кордону. Серед основних заходів можна виділити спрощення процесів отримання дозволу на проживання, інтеграційні програми для новоприбулих, мовні курси, а також заходи з працевлаштування, що допомагають мігрантам швидше адаптуватися до нового середовища. Держава активно залучає висококваліфікованих спеціалістів у сфери, які відчувають дефіцит робочої сили, зокрема у сферу охорони здоров'я, науки, інженерії та ІТ-сектору.

З погляду державного управління, Німеччина використовує децентралізовану модель управління демографічними процесами. Федеральний уряд визначає загальні напрямки демографічної політики, координує діяльність різних міністерств та забезпечує фінансування, але при цьому значна частина відповідальності покладена на регіональні уряди (Länder). Це дозволяє кожному регіону адаптувати політику відповідно до власних потреб. Наприклад, у регіонах із високою народжуваністю пріоритетним напрямом є розвиток соціальної інфраструктури, такої як школи та дитячі садки, тоді як у регіонах із високим рівнем імміграції акцент робиться на інтеграційних програмах та забезпеченні робочих місць.

Крім того, у Німеччині велика увага приділяється адаптації старіючого населення до змін у суспільстві. Оскільки частка людей пенсійного віку продовжує зростати, держава запроваджує заходи, що дозволяють людям похилого віку залишатися активними на ринку праці та брати участь у соціальному житті. Наприклад, підтримуються програми підвищення кваліфікації для людей старшого віку, стимулюється їхнє працевлаштування, а

також розвивається система соціального захисту та догляду за літніми людьми. Впровадження цифрових технологій також відіграє важливу роль у покращенні якості життя літніх людей, зокрема через розвиток дистанційної медицини та онлайн-адміністративних послуг.

У перспективі Німеччина приділяє все більше уваги створенню стійкої демографічної політики, орієнтованої на довгостроковий розвиток. Це включає інвестиції у систему освіти та професійної підготовки, покращення умов праці, стимулювання гендерної рівності на ринку праці та розширення можливостей для міграції. Збалансований підхід до управління демографічними процесами допомагає країні не лише долати поточні виклики, але й готуватися до майбутніх змін, зберігаючи соціальну стабільність та економічне зростання.

Франція демонструє комплексний підхід до забезпечення демографічної стабільності, поєднуючи проактивну соціальну політику, інноваційні управлінські рішення та регіональну децентралізацію. Ця стратегія враховує особливості соціально-економічного розвитку країни та її культурні цінності, що дозволяє підтримувати один із найвищих рівнів народжуваності в Європі.

Основним елементом французької демографічної політики є система підтримки сімей, яка включає щедрі фінансові виплати при народженні дитини, оплачувані відпустки для догляду за дітьми та розгалужену систему соціальних пільг. Важливою складовою є сімейні допомоги, які надаються незалежно від рівня доходу, що робить цю систему інклюзивною та доступною для всіх верств населення [3, 4, 10]. Уряд розглядає таку політику не лише як інструмент стимулювання народжуваності, а й як інвестицію у довготривалу демографічну стабільність країни.

Однією з ключових переваг французької моделі є доступність послуг догляду за дітьми, що сприяє поєднанню кар'єри та сімейного життя. У Франції розвинена мережа державних і приватних дитячих садків, ясел та послуг нянь, що дозволяє жінкам швидко повертатися на ринок праці після народження дитини. Ця модель суттєво відрізняється від підходів багатьох інших європейських країн, де сім'ї часто стикаються з труднощами у пошуку доступних

послуг догляду за дітьми.

Окрім стимулювання народжуваності, Франція активно використовує імміграційну політику як інструмент демографічної стабільності. Країна має довгу історію імміграції, і важливою частиною її демографічної стратегії є інтеграція новоприбулих. Значна увага приділяється формуванню єдиної національної ідентичності серед дітей іммігрантів, що забезпечує їхню адаптацію та соціальну згуртованість. Французька модель інтеграції базується на принципах секуляризму та рівності, що сприяє гармонійному включенню мігрантів у суспільство та зменшенню ризиків соціальної напруженості.

Управління демографічними процесами у Франції є децентралізованим, що дозволяє муніципалітетам та регіонам адаптувати політику до своїх потреб. Влада на місцях має значні повноваження у розробці програм, спрямованих на стимулювання народжуваності, підтримку сімей та інтеграцію іммігрантів. Це особливо актуально для сільських регіонів та малих міст, які стикаються зі скороченням чисельності населення. Для їхнього відродження використовуються спеціальні економічні програми, що включають податкові стимули, гранти на відкриття бізнесу та фінансування житлових ініціатив.

Місцева демографічна політика тісно взаємодіє з національним рівнем, що створює динамічну модель управління, де локальні ініціативи отримують підтримку держави через фінансування та стратегічне керівництво. Такий підхід дозволяє не лише забезпечувати стабільний рівень народжуваності, а й рівномірний розвиток регіонів, що особливо важливо в умовах урбанізаційних процесів.

Франція також робить ставку на довгострокову демографічну стабільність, вкладаючи значні ресурси у реформування освіти та покращення якості робочих місць. Держава розширює можливості для працевлаштування молоді та стимулює економічну активність через інвестиції в технології та інноваційні галузі.

Франція поступово зосереджує увагу на формуванні стійких демографічних стратегій, які охоплюють не лише сімейну та імміграційну

політику, а й ширші соціально-економічні реформи. Особливий акцент робиться на вдосконаленні освітньої системи, впровадженні новітніх технологій у сферу державних послуг та покращенні доступу до медичного обслуговування. Головною метою цих змін є створення стійкої інфраструктури, яка відповідатиме потребам різноманітного та старіючого населення.

Окрему увагу Франція приділяє вдосконаленню імміграційної політики, прагнучи знайти баланс між залученням нових працівників і забезпеченням ефективної соціальної інтеграції. Визнання важливості обох цих аспектів є ключовим для забезпечення довготривалої демографічної та економічної стабільності країни.

У майбутньому Франція продовжуватиме адаптувати свою демографічну політику до змін глобального ринку праці та соціально-економічних викликів. Вона залишається однією з небагатьох країн Європи, що змогли утримати відносно високий рівень народжуваності завдяки добре продуманій системі соціального захисту, підтримки сімей та імміграційної політики. Такий підхід дозволяє зберігати баланс між природним приростом, імміграцією та рівнем зайнятості, що є ключовим фактором демографічної стабільності в довгостроковій перспективі.

Таким чином, згідно проведеного аналізу можна дійти до висновку, що обидві країни застосовують децентралізоване управління демографічними процесами, дозволяючи регіонам впроваджувати власні програми відповідно до локальних потреб. Також і Німеччина, і Франція активно використовують економічні стимули та соціальні програми для підтримки населення та адаптації до демографічних викликів.

Таким чином, демографічна політика цих двох країн є комплексною та довгостроковою, орієнтованою на підтримку економічної стабільності та соціальної згуртованості.

Напрямки використання досвіду Франції й Німеччини для підвищення ефективності державного управління демографічною безпекою в Україні наведені в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Напрямки використання досвіду Франції й Німеччини для підвищення ефективності державного управління демографічною безпекою в Україні

Країна	Сімейна політика	Інтеграція мігрантів	Соціальний захист та пенсійна система	Охорона здоров'я та демографічний розвиток
Франція	Запровадження заходів підтримки сімей із дітьми, включаючи податкові знижки, фінансову допомогу та розширення мережі дитячих установ	Реалізація комплексних програм інтеграції мігрантів через освітні ініціативи, мовну підтримку та сприяння їхній професійній адаптації	Оновлення пенсійної системи для її стабільності та адаптації до змін у демографічній структурі, забезпечення соціальної рівності	Збільшення інвестицій у сферу охорони здоров'я, впровадження профілактичних програм та популяризація здорового способу життя для підвищення тривалості життя
Німеччина	Удосконалення міграційної політики шляхом спрощення процедур набуття громадянства та інтеграції іноземців	Запровадження програм підтримки зайнятості, сприяння гендерній рівності на ринку праці та забезпечення гнучких умов роботи	Впровадження стратегічного підходу до вирішення демографічних викликів, зосередженого на балансі між народжуваністю, міграцією та старінням населення	Використання сучасних технологій для моніторингу демографічних процесів, що дозволяє адаптувати державну політику до змін у структурі населення

Джерело: складено автором з результатами аналізу

Наведена в таблиці інформація підкреслює основні напрями демографічної політики Франції та Німеччини, з акцентом на підтримку сімей, інтеграцію мігрантів, соціальну захищеність та адаптацію до демографічних змін.

Узагальнюючи, варто зазначити, що демографічна безпека тісно пов'язана з іншими ключовими сферами державної політики, зокрема освітою, охороною здоров'я та житловою забезпеченістю. Аналіз міжнародного досвіду дозволяє глибше усвідомити цю взаємозалежність і розробити комплексні, ефективні стратегії. Для прикладу, заходи з підтримки сімейного життя мають доповнюватися доступним житлом, розвиненою інфраструктурою дитячих

установ та іншими соціальними ініціативами, щоб бути справді результативними.

З огляду на швидкі демографічні зміни та їхній широкий вплив на всі аспекти суспільного розвитку, вивчення цих процесів стає життєво необхідним. Комплексний підхід до демографічного планування дозволяє країнам краще підготуватися до майбутніх викликів та забезпечити стабільність і розвиток своїх суспільств у довгостроковій перспективі.

3.2 Державна політика соціально-демографічного розвитку України

Демографічна політика держави спрямована на подолання негативних демографічних тенденцій, покращення рівня життя громадян, створення економічних можливостей для добробуту населення та забезпечення умов для сталого соціально-економічного розвитку країни.

Метою державної демографічної політики є формування сприятливих умов для стабільного розвитку суспільства, забезпечення природного відтворення населення та коригування демографічних тенденцій. Вона передбачає заходи для регулювання чисельності та вікової структури населення, підтримку українців за кордоном, сприяння їхньому поверненню на батьківщину, а також ефективне управління внутрішніми та зовнішніми міграційними процесами.

Державне управління демографічними процесами – це комплекс заходів, спрямованих на регулювання демографічної ситуації через діяльність відповідних державних органів. Воно передбачає застосування різних інструментів впливу, які безпосередньо або опосередковано сприяють подоланню негативних демографічних тенденцій та досягненню запланованих показників демографічного розвитку в межах державної політики.

Ця система реалізується через чотири основні механізми:

- правові – законодавчі акти та нормативно-правові документи, що

регулюють демографічну сферу;

- економічні – фінансові стимули, податкові пільги, соціальні виплати та підтримка сімей;
- організаційно-адміністративні – управлінські рішення, планування та державні програми, спрямовані на демографічний розвиток;
- інформаційні – роз'яснювальні кампанії, статистичний моніторинг, аналітичні дослідження та інформаційна підтримка населення.

Для покращення демографічної ситуації держава повинна визначити ключові пріоритети в цій сфері та забезпечити їхню ефективну реалізацію. Основним критерієм оцінки результативності державних дій мають стати якісні та відчутні зміни у демографічній структурі. Важливим є комплексний підхід, який враховує не лише демографічні показники, а й широкий спектр взаємопов'язаних факторів, зокрема політичних, економічних, соціальних, екологічних, культурних та інформаційних. Саме ці фактори в сукупності визначають поточний стан демографічних процесів у країні.

Пріоритетним завданням демографічного розвитку є створення та реалізація цільових програм, спрямованих на вирішення конкретних проблем, таких як низька народжуваність, зростання смертності та міграційні виклики. Такі програми повинні включати комплекс заходів, що охоплюють економічні, нормативно-правові, інформаційно-психологічні та організаційні механізми регулювання.

Щодо організаційного аспекту управління демографічними процесами, він має базуватися на чіткій структуризації регуляторного процесу, стратегічному плануванні та системному підході до реалізації заходів, що дозволить підвищити ефективність демографічної політики та досягти довгострокових позитивних змін.

Визначені у другому розділі проблеми соціально-демографічного розвитку України становлять серйозну загрозу для людського капіталу країни та загальної економічної стабільності. Стрімке скорочення населення, зростання смертності, масова міграція, а також старіння суспільства можуть мати довгострокові

наслідки для розвитку України. Усвідомлюючи ці виклики, Міністерство соціальної політики розробляє Стратегію демографічного розвитку України до 2040 року.

Проект стратегії вже містить основні цілі та завдання, спрямовані на стабілізацію та поступове покращення демографічної ситуації в країні.

Ключові напрями стратегії:

1. Підвищення народжуваності та підтримка сімей. Головна мета – створення умов, які б сприяли збільшенню народжуваності та забезпеченню комплексної соціальної підтримки сімей. Для цього передбачається:

- розширення фінансової та соціальної допомоги при народженні та вихованні дітей;
- впровадження програм доступного житла для молодих сімей;
- створення сприятливих умов для поєднання кар'єри та батьківства, включно з розширенням можливостей для гнучкого графіку роботи та дистанційної зайнятості;
- розвиток мережі державних і приватних дитячих садків та інших установ для догляду за дітьми.

2. Зменшення рівня передчасної смертності. З метою підвищення тривалості життя в Україні передбачається активне впровадження програм популяризації здорового способу життя, профілактичної медицини та доступу до якісних медичних послуг. Основні заходи включатимуть:

- стимулювання громадян до регулярних медичних оглядів та ранньої діагностики хвороб;
- підтримку програм вакцинації та превентивної медицини;
- боротьбу зі шкідливими звичками, популяризацію здорового харчування та фізичної активності.

3. Адаптація до демографічного старіння та забезпечення активного довголіття. Оскільки частка населення пенсійного віку невідмінно зростає, важливо створити умови для залучення людей старшого віку до активної соціальної та економічної діяльності. Планується:

- розширення програм працевлаштування для осіб віком 60+;
- розвиток інфраструктури для активного дозвілля та соціалізації пенсіонерів;
- покращення медичних послуг для людей похилого віку, зокрема реабілітації та догляду.

4. Забезпечення міграційного приросту. Масовий відтік населення за кордон став серйозним викликом для країни, тому стратегія передбачає заходи для повернення біженців та трудових мігрантів, зокрема:

- стимулювання повернення громадян, які виїхали через війну, шляхом створення сприятливих умов для життя та працевлаштування;
- реалізацію програм інтеграції та соціальної підтримки для повернених громадян;
- залучення висококваліфікованих спеціалістів, які залишили Україну раніше, для відновлення економіки країни.

5. Оптимізація розподілу населення в регіонах. Важливо не лише стимулювати повернення мігрантів, а й забезпечити рівномірний розподіл населення в різних областях, що сприятиме збалансованому соціально-економічному розвитку країни. Передбачається:

- підтримка інтеграції внутрішньо переміщених осіб у нових громадах;
- створення стимулів для повернення людей у свої рідні регіони, зокрема через забезпечення житлом, робочими місцями та розвиток інфраструктури;
- інвестиції у розвиток сільських територій, щоб зменшити міграцію до мегаполісів та за кордон.

Погіршення рівня та якості життя протягом останніх десятиліть призвело до депопуляції населення, яка значно ускладнюється масовою міграцією. Водночас демографічні проблеми в Україні не є наслідком лише війни – вони накопичувалися протягом багатьох років. Активні бойові дії лише загострили ці виклики, прискоривши відтік населення, зниження народжуваності та збільшення рівня смертності.

На сьогодні країна стикається з низкою демографічних загроз, які

відрізняються за регіонами, створюючи як нові можливості, так і серйозні виклики. Ефективна реалізація Стратегії демографічного розвитку може допомогти стабілізувати ситуацію, проте для цього потрібна довготривала та системна державна політика, спрямована на підвищення народжуваності, підтримку молоді, інтеграцію мігрантів і створення сприятливих умов для життя громадян усіх вікових груп.

3.3 Перспективи повоєнного демографічного розвитку та ключові напрями соціально-демографічної політики

Поточний демографічний розвиток України залишається безпосередньо залежним від військово-політичної та соціально-економічної ситуації. Як зазначалось раніше, повномасштабна війна ще більше загострює демографічну кризу, яка існувала ще до вторгнення росії. В умовах активних бойових дій складно точно оцінити масштаби змін у демографічній структурі, рівень людських втрат та інші наслідки, проте вже зараз необхідно аналізувати ситуацію та розробляти механізми демографічного відновлення після завершення війни.

Компенсація демографічних втрат, спричинених загибеллю військових, мирного населення та вимушеною еміграцією, вимагає переходу до розширеного відтворення населення. Однак у нинішніх умовах і в найближчій перспективі це є малоімовірним. Тому ключовою метою демографічного розвитку на післявоєнний період має стати стабілізація чисельності населення та забезпечення хоча б його простого відтворення в усіх регіонах країни.

Як було визначено раніше, одним із найсерйозніших викликів є низький рівень народжуваності, що посилюється загрозою неповернення значної частини мігрантів фертильного віку та дітей. Для вирішення цієї проблеми необхідне впровадження ефективної пронаталістської політики як на національному, так і на регіональному рівнях. Зокрема, важливо заохочувати модель сім'ї з трьома

дітьми, забезпечуючи відповідні умови для батьківства. Комплексні заходи мають включати як прямі, так і непрямі стимули для підтримки багатодітних сімей, зокрема доступне житло, стабільну зайнятість та розвинену соціально-економічну інфраструктуру.

Регіони, які є ключовими для демографічного розвитку, повинні розробляти та реалізовувати власні програми залучення та підтримки молодих сімей із дітьми. Пріоритетними напрямками таких програм мають бути стимулювання реєміграції, створення сприятливих умов для працевлаштування, забезпечення якісної освіти та медичних послуг.

Подальша демографічна стратегія України значною мірою залежатиме від потенційної загрози з боку росії та білорусі, особливо для прикордонних регіонів, які можуть стати першочерговими цілями нової агресії. У разі збереження високого рівня ризику повернення населення в ці області буде малоімовірним і недоцільним.

Реалізація комплексних демографічних та соціально-економічних заходів у воєнний період є складним завданням, оскільки першочерговим залишається питання безпеки держави та її громадян. Проте вже зараз необхідно визначати основні напрями демографічної та соціально-економічної політики, що сприятимуть стабілізації та довгостроковій демографічній стійкості країни після завершення війни.

Для забезпечення демографічної стійкості та соціально-економічного розвитку України після завершення війни необхідно реалізувати комплексні заходи, що охоплюють ключові аспекти відновлення та регулювання демографічних процесів. Ці заходи можна об'єднати в кілька стратегічних напрямів.

1. Регулювання міграційних процесів та повернення вимушених переселенців. Одним із головних завдань є створення сприятливих умов для повернення громадян, які вимушено залишили Україну. Це передбачає першочергове вирішення питань забезпечення житлом, працевлаштуванням та соціальною інтеграцією. Окрім цього, важливим аспектом є регулювання

імміграційних потоків з метою компенсування природного скорочення чисельності населення та залучення трудових мігрантів у стратегічно важливі сфери економіки.

Для зменшення рівня урбанізації та сприяння рівномірному розвитку регіонів необхідно стимулювати проживання в сільській місцевості, що може включати програми пільгового кредитування для молодих сімей, створення додаткових робочих місць та розбудову соціальної інфраструктури в селах.

2. Соціальна адаптація ветеранів війни та підтримка їхніх родин

Повернення військовослужбовців до мирного життя потребує розробки комплексної програми соціалізації та інтеграції ветеранів. Важливо забезпечити ветеранам доступ до психологічної підтримки, медичної допомоги, професійної перекваліфікації та сприяння працевлаштуванню.

Також необхідно передбачити соціальні та економічні гарантії для сімей учасників бойових дій, включаючи фінансову підтримку, доступ до якісної освіти для їхніх дітей та спеціальні програми житлового забезпечення.

3. Підтримка народжуваності та розвиток сімейної політики

Для подолання демографічної кризи важливо створити передумови для підвищення рівня народжуваності. Основною метою має стати перехід від малодітної моделі сім'ї до середньодітної, зокрема заохочення моделі сім'ї з трьома дітьми.

Задля цього необхідно:

- запровадити економічні стимули для багатодітних родин, зокрема державну підтримку у вигляді субсидій, податкових пільг та доступного житла;
- розширити програми соціального захисту сімей та матеріального заохочення відповідального батьківства;
- стимулювати зайнятість молоді та сприяти розвитку гнучких форм праці для батьків, що дозволить поєднувати професійне зростання та сімейні обов'язки.

4. Покращення системи охорони здоров'я та збільшення тривалості життя

Серед пріоритетів – поліпшення якості медичного обслуговування,

особливо у віддалених регіонах, а також розвиток профілактичної медицини та здорового способу життя серед населення.

Крім того, важливо:

- розширити програми профілактики хронічних захворювань;
- сприяти зменшенню кількості абортів через інформаційні кампанії та підтримку сімей із дітьми;
- розробити заходи, спрямовані на покращення фізичного та психічного здоров'я молоді, що є важливим для відновлення країни.

5. Підтримка літніх людей та підвищення їхньої соціальної активності

З огляду на тенденцію старіння населення необхідно розробити регіональні програми підтримки літніх людей, які передбачатимуть доступ до якісних соціальних послуг, розширення можливостей зайнятості та забезпечення гідних умов життя.

Основними завданнями мають стати:

- забезпечення конкурентоспроможності старшого населення на ринку праці через програми перекваліфікації та гнучких умов роботи;
- розвиток інфраструктури, орієнтованої на потреби людей похилого віку, зокрема у сфері транспорту, охорони здоров'я та соціального обслуговування.

6. Створення робочих місць та розвиток підприємництва

Для забезпечення економічної стабільності країни після війни необхідно активно залучати молодь у сферу підприємництва. Це може включати програми пільгового кредитування для започаткування бізнесу, підтримку самозайнятості та розвиток сімейного підприємництва та фермерства.

Додаткові заходи для стимулювання зайнятості включають:

- надання податкових пільг малому та середньому бізнесу;
- створення агротуристичних кластерів та кооперативів для розвитку сільського господарства;
- розвиток мініпідприємств із переробки сільськогосподарської продукції та традиційних ремесел.

Також необхідними кроками повинні стати наступні заходи:

- щодо підтримка українців за кордоном та сприяння поверненню: держава має розвивати інституційні механізми взаємодії з мігрантами, діаспорою та потенційними репатріантами, щоб вони зберігали зв'язок із Україною та відчували свою значущість. Важливими завданнями є комунікація з українськими громадами за кордоном, підтримка викладачів українських закладів освіти через дистанційне викладання та забезпечення оплати їхньої праці. Також необхідно сприяти працевлаштуванню молоді, яка здобула освіту дистанційно, і проводити інформаційні кампанії щодо можливостей роботи в Україні, включаючи варіанти дистанційної зайнятості.

- щодо сприяння зайнятості жінок та внутрішньо переміщених осіб: створення нових робочих місць для жінок у безпечних регіонах України передбачає розвиток соціальної інфраструктури для поєднання роботи й сімейних обов'язків, впровадження гнучких форм зайнятості та покращення транспортної інфраструктури для підвищення мобільності. Жінкам із дітьми необхідно забезпечити можливості професійної підготовки та перекваліфікації, зокрема для ВПО, що змушені були змінити місце проживання

- щодо безпека та захист дітей: забезпечення безпечних умов життя та навчання дітей є пріоритетним завданням держави. Особливу увагу необхідно приділити державному захисту дітей-сиріт.

- щодо управління внутрішньою міграцією: для ефективної інтеграції ВПО необхідно створити інтерактивну карту безпечності регіонів та моніторити динаміку переміщення населення, запобігаючи надмірній концентрації переселенців у певних регіонах. Формування реєстру ВПО за фахом і рівнем освіти допоможе забезпечити їхнє працевлаштування. Важливими заходами є організація тренінгів, перекваліфікація працівників евакуйованих підприємств, обмін інформацією між громадами щодо можливостей релокації бізнесу та переселення ВПО в регіони з попитом на фахівців.

Для соціальної адаптації переселенців необхідно створити гуманітарні центри підтримки, що сприятимуть інтеграції та культурній адаптації ВПО,

зокрема російськомовного населення, у нових громадах. Також важливими є заходи психологічної підтримки, профілактика конфліктів із місцевими жителями та залучення переселенців до самоорганізації в громадах.

- щодо культурної інтеграції ВПО: вимушені переселенці опинилися в нових соціокультурних умовах, тому важливо сприяти їхній адаптації через ознайомлення з традиціями регіонів. Підтримка Українського культурного фонду може допомогти реалізовувати ініціативи, що сприятимуть інтеграції переселенців у місцеві громади, пом'якшенню соціально-психологічних наслідків міграції та залученню ВПО до суспільного життя.

Таким чином, для запобігання критичному скороченню чисельності населення, забезпечення збалансованого природного та міграційного руху, а також подолання демографічних диспропорцій необхідні активні заходи демографічної та соціально-економічної політики, адаптовані до специфіки різних макрорегіонів України. У післявоєнний період ці заходи мають бути спрямовані на кілька ключових напрямів, зокрема стимулювання народжуваності та підтримку сімей, регулювання міграційних процесів, підвищення тривалості життя, адаптацію до старіння населення та сприяння зайнятості.

Одним із головних завдань забезпечення демографічної стійкості є повернення українських мігрантів та впровадження чіткої пронаталістської політики як на державному, так і на регіональному рівнях. Особливий акцент має бути зроблений на підтримці моделі сім'ї з трьома дітьми. Така політика повинна включати як прямі, так і непрямі заходи стимулювання народжуваності, зокрема підтримку багатодітних сімей у питаннях житла, працевлаштування та доступу до соціально-економічної інфраструктури.

Розробка та реалізація демографічних стратегій має враховувати регіональні особливості наслідків російсько-української війни. Коригування чинних та розроблення нових програм розвитку областей і територіальних громад повинні відображати специфіку демографічної ситуації, а також потреби у відновленні та розселенні населення. Важливим аспектом повоєнного

відновлення є «демографічно орієнтоване» планування, що включає заходи, спрямовані на підтримку високої народжуваності, покращення умов проживання, а також реконструкцію та створення нової соціальної інфраструктури.

Після завершення війни критично важливим завданням стане отримання детальної інформації про реальний демографічний стан України, зокрема чисельність населення, його статеву-вікову структуру, територіальний розподіл, соціально-економічний стан та рівень освіти. У зв'язку з цим одним із пріоритетних кроків післявоєнного відновлення країни має стати проведення всеукраїнського перепису населення.

Отже, для повоєнного відновлення України критично важливо реалізувати комплексну демографічну політику, яка охоплюватиме регулювання міграції, соціальну адаптацію ветеранів, підтримку сімейної політики, реформу охорони здоров'я, підвищення соціальної активності літніх людей та стимулювання зайнятості. Лише системний підхід, що враховує економічні, соціальні та демографічні аспекти, дозволить стабілізувати ситуацію та створити умови для довготривалого розвитку країни.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

У періоди демографічних криз, особливо важливою є здатність держав швидко та ефективно реагувати на виклики. Досвід країн, які вже стикалися з подібними ситуаціями, дає цінні приклади та передові практики, що можуть бути адаптовані для використання в різних умовах. Вивчення підходів інших країн сприяє налагодженню ефективної міжнародної співпраці та узгодженості дій.

Проведений порівняльний аналіз особливостей демографічної політики Німеччини та Франції засвідчує, що обидві країни застосовують децентралізоване управління демографічними процесами, дозволяючи регіонам впроваджувати власні програми відповідно до локальних потреб. Також і

Німеччина, і Франція активно використовують економічні стимули та соціальні програми для підтримки населення та адаптації до демографічних викликів. Таким чином, демографічна політика цих двох країн є комплексною та довгостроковою, орієнтованою на підтримку економічної стабільності та соціальної згуртованості.

Метою державної демографічної політики України є формування сприятливих умов для стабільного розвитку суспільства, забезпечення природного відтворення населення та коригування демографічних тенденцій. Вона передбачає заходи для регулювання чисельності та вікової структури населення, підтримку українців за кордоном, сприяння їхньому поверненню на батьківщину, а також ефективне управління внутрішніми та зовнішніми міграційними процесами. Пріоритетним завданням демографічного розвитку є створення та реалізація цільових програм, спрямованих на вирішення конкретних проблем, таких як низька народжуваність, зростання смертності та міграційні виклики. Ефективна реалізація Стратегії демографічного розвитку може допомогти стабілізувати ситуацію, проте для цього потрібна довготривала та системна державна політика, спрямована на підвищення народжуваності, підтримку молоді, інтеграцію мігрантів і створення сприятливих умов для життя громадян усіх вікових груп.

Для повоєнного відновлення України критично важливо реалізувати комплексну демографічну політику, яка охоплюватиме регулювання міграції, соціальну адаптацію ветеранів, підтримку сімейної політики, реформу охорони здоров'я, підвищення соціальної активності літніх людей та стимулювання зайнятості. Важливим аспектом є також соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб. Запровадження програм професійної перепідготовки, забезпечення їхнього доступу до роботи, житла та соціальних послуг сприятиме їхній інтеграції в нові громади. Особливу увагу слід приділити культурній адаптації, яка допоможе ВПО швидше освоїтися в новому середовищі та уникнути соціальної напруги. Окремим напрямом є розширення програм підтримки жінок у безпечних регіонах України, що включає створення робочих

місць, забезпечення гнучких умов праці та покращення доступу до житла й транспорту. Безпека дітей та їхній державний захист має залишатися одним із головних пріоритетів. Держава повинна створити умови для безпечного навчання, особливо для дітей-сиріт, забезпечити психологічну підтримку та доступ до якісної освіти.

Загалом, реалізація цих заходів має базуватися на довгостроковій стратегії, яка враховуватиме не лише поточні виклики, а й перспективи сталого розвитку країни. Демографічні проблеми не можуть бути вирішені миттєво, однак своєчасне впровадження ефективних політик дозволить мінімізувати негативні наслідки війни та закласти основу для стабільного майбутнього України. Лише системний підхід, що враховує економічні, соціальні та демографічні аспекти, дозволить стабілізувати ситуацію та створити умови для довготривалого розвитку країни.

ВИСНОВКИ

Населення є ключовою основою суспільного відтворення, забезпечуючи трудові ресурси, виступаючи споживачем та носієм економічних відносин. Рівень національного доходу та розвиток трудового потенціалу держави прямо залежать від змін у демографічних характеристиках.

Одним із центральних понять у демографії є «демографічний процес», що позначає послідовність однорідних подій у житті людей, які впливають на відтворення поколінь. До основних демографічних процесів належать народжуваність, смертність, шлюбність і розлучуваність. Народжуваність має вирішальне значення для відновлення суспільства через появу нового покоління.

Високий рівень народжуваності сприяє збільшенню зайнятості майбутніх поколінь і покращенню матеріального добробуту населення, оскільки народження дітей позитивно пов'язане з економічним зростанням. Водночас низький рівень народжуваності призводить до старіння населення, збільшення частки непрацездатних громадян і підвищення навантаження на працюючих. Це викликає підвищення податків, зниження рівня життя, скорочення робочих місць і зростання міграції.

Демографічна політика – це цілеспрямована діяльність державних органів та інших соціальних інститутів, спрямована на регулювання процесів відтворення населення. Вона тісно взаємопов'язана з міграційною політикою, яка прямо чи опосередковано впливає на демографічний розвиток і розглядається як її складова. Державна демографічна політика формується та реалізується через органи влади, що спрямовані на впорядкування демографічних процесів і визначення їхнього розвитку. Склад і компетенція цих органів є унікальними для кожної країни.

Механізм реалізації демографічної політики включає систему державних і недержавних органів, які використовують правові засоби, методи та прийоми для впливу на демографічні процеси. Ця система працює як регулятивний механізм,

спрямований на досягнення сталого демографічного розвитку з урахуванням потреб суспільства та викликів часу.

Демографічний аналіз – це комплекс методів і підходів, які дозволяють досліджувати демографічні події, явища та процеси, що впливають на відтворення населення. Його основною метою є оцінка масштабів демографічних явищ, аналіз їхніх закономірностей та причинно-наслідкових зв'язків. Це дає змогу прогнозувати подальший розвиток демографічних показників. У демографічному аналізі застосовуються як власні методи цієї науки, так і міждисциплінарні підходи для більш повного дослідження процесів відтворення населення.

Загальна ситуація зі змінами чисельності та складу населення України протягом усього аналізованого періоду свідчить про складний комплекс демографічних проблем. Поступове та неухильне скорочення населення відбувалося переважно через перевищення смертності над народжуваністю. У періоди, коли народжуваність трохи зростала, це лише тимчасово пом'якшувало тенденцію депопуляції. Водночас активна міграція з сільської місцевості до міст змінювала просторову структуру населення, посилюючи урбанізаційні процеси, а втрата територій унаслідок агресії росії додатково ускладнила облік демографічних показників.

Структурні зміни зачепили й віковий склад – частка працездатних громадян зменшується через одночасне збільшення кількості пенсіонерів і, меншою мірою, збільшення частки молодших за працездатний вік.

Оцінка загальної чисельності населення України ускладнюється відсутністю актуальних статистичних даних, особливо щодо внутрішньо переміщених осіб та депортованих громадян.

Демографічні процеси в Україні мають серйозні соціально-економічні наслідки, які впливають на всі сфери життя країни. Скорочення працездатного населення призводить до дефіциту робочої сили, зниження економічної активності та зменшення надходжень до бюджету, що ускладнює фінансування соціальних програм. Втрата кваліфікованих працівників, особливо через

еміграцію, створює загрозу для окремих галузей, зокрема промисловості, аграрного сектору, медицини та науки.

Старіння населення посилює навантаження на пенсійну систему та систему охорони здоров'я, збільшуючи потребу у фінансуванні соціальних виплат і медичних послуг. Це уповільнює темпи економічного зростання, зменшує внутрішній попит на товари та послуги, що негативно впливає на розвиток бізнесу. Крім того, відтік населення із сільських територій і малих міст спричиняє їхню деградацію, погіршуючи інфраструктурні та економічні умови.

Масова міграція загрожує втратою людського капіталу. Це ще більше посилює дисбаланс на ринку праці та ускладнює процеси економічного відновлення. Водночас зростає соціальна нерівність, адже найбільше страждають вразливі верстви населення, які мають обмежені можливості для міграції чи працевлаштування.

Демографічні зміни впливають і на національну безпеку, оскільки скорочення населення зменшує мобілізаційний резерв та підриває потенціал обороноздатності країни. Зміни в етнічному складі населення, спричинені імміграцією з інших країн, можуть викликати додаткові виклики у сфері соціальної інтеграції. Ослаблення інституту сім'ї, зниження народжуваності та зростання рівня смертності формують загрозову тенденцію, яка може мати довгострокові негативні наслідки.

Для подолання цих викликів необхідно проводити системну демографічну політику, спрямовану на стимулювання народжуваності, повернення мігрантів, адаптацію до старіння населення та регіональний розвиток. Від демографічної стабільності залежить майбутнє України, її економічна стійкість, безпека та соціальний добробут.

У періоди демографічних криз, особливо важливою є здатність держав швидко та ефективно реагувати на виклики. Досвід країн, які вже стикалися з подібними ситуаціями, дає цінні приклади та передові практики, що можуть бути адаптовані для використання в різних умовах. Вивчення підходів інших країн сприяє налагодженню ефективної міжнародної співпраці та узгодженості дій.

Проведений порівняльний аналіз особливостей демографічної політики Німеччини та Франції засвідчує, що обидві країни застосовують децентралізоване управління демографічними процесами, дозволяючи регіонам впроваджувати власні програми відповідно до локальних потреб. Також і Німеччина, і Франція активно використовують економічні стимули та соціальні програми для підтримки населення та адаптації до демографічних викликів. Таким чином, демографічна політика цих двох країн є комплексною та довгостроковою, орієнтованою на підтримку економічної стабільності та соціальної згуртованості.

Метою державної демографічної політики України є формування сприятливих умов для стабільного розвитку суспільства, забезпечення природного відтворення населення та коригування демографічних тенденцій. Вона передбачає заходи для регулювання чисельності та вікової структури населення, підтримку українців за кордоном, сприяння їхньому поверненню на батьківщину, а також ефективне управління внутрішніми та зовнішніми міграційними процесами. Пріоритетним завданням демографічного розвитку є створення та реалізація цільових програм, спрямованих на вирішення конкретних проблем, таких як низька народжуваність, зростання смертності та міграційні виклики. Ефективна реалізація Стратегії демографічного розвитку може допомогти стабілізувати ситуацію, проте для цього потрібна довготривала та системна державна політика, спрямована на підвищення народжуваності, підтримку молоді, інтеграцію мігрантів і створення сприятливих умов для життя громадян усіх вікових груп.

Для повоєнного відновлення України критично важливо реалізувати комплексну демографічну політику, яка охоплюватиме регулювання міграції, соціальну адаптацію ветеранів, підтримку сімейної політики, реформу охорони здоров'я, підвищення соціальної активності літніх людей та стимулювання зайнятості. Важливим аспектом є також соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб. Запровадження програм професійної перепідготовки, забезпечення їхнього доступу до роботи, житла та соціальних послуг сприятиме

їхній інтеграції в нові громади. Особливу увагу слід приділити культурній адаптації, яка допоможе ВПО швидше освоїтися в новому середовищі та уникнути соціальної напруги. Окремим напрямом є розширення програм підтримки жінок у безпечних регіонах України, що включає створення робочих місць, забезпечення гнучких умов праці та покращення доступу до житла й транспорту. Безпека дітей та їхній державний захист має залишатися одним із головних пріоритетів. Держава повинна створити умови для безпечного навчання, особливо для дітей-сиріт, забезпечити психологічну підтримку та доступ до якісної освіти.

Загалом, реалізація цих заходів має базуватися на довгостроковій стратегії, яка враховуватиме не лише поточні виклики, а й перспективи сталого розвитку країни. Демографічні проблеми не можуть бути вирішені миттєво, однак своєчасне впровадження ефективних політик дозволить мінімізувати негативні наслідки війни та закласти основу для стабільного майбутнього України. Лише системний підхід, що враховує економічні, соціальні та демографічні аспекти, дозволить стабілізувати ситуацію та створити умови для довготривалого розвитку країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Росія заплатить». Проект зі збору, оцінки й аналізу інформації про матеріальні втрати України від війни з Росією. Kyiv School of Economics. URL: <https://kse.ua/ua/russia-will-pay/> (дата звернення: 25.11.2024)].
2. Anderson, C., Eriksson, J., Kim, S. "Scandinavian Approaches to Demographic Security: Lessons for Global Policy." *International Review of Administrative Sciences*, Vol. 31, No. 3, 2021, pp. 204-223.
3. Brooks, H., Nova, A., Martinez, P. "Migrant Integration Policies and their Economic Effects in the United States." *American Journal of Economic Sociology*, Vol. 28, No. 4, 2022, pp. 89-110.
4. Lee, S., Chen, X., Kumar, A. "Strategies to Combat Demographic Crisis in Asia: A Case Study of China." *Global Social Policy Journal*, Vol. 26, No. 1, 2020, pp. 66-83.
5. Situation Overview: Movement of Ukrainians back into Ukraine - 28 April 2022. UNHCR Operational Data Portal (ODP). URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/92439> (дата звернення: 19.11.2024)
6. Situation Ukraine Refugee Situation. Operational Data Portal. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (дата звернення: 15.11.2024)
7. Thompson, M., Robertson, K., Wang, Y. "Comparative Analysis of Family Policy Impact on Demographic Trends in Europe." *Journal of Population Research*, Vol. 34, No. 2, 2019, pp. 157-175.
8. Ukraine situation: Regional protection profiling and monitoring factsheet. UNHCR Operational Data Portal (ODP). URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/95010> (дата звернення: 21.11.2024)
9. Ukrinform. рф депортує дітей з метою знищення української нації – Україна в Радбезі ООН. Укрінформ - актуальні новини України та світу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3492343-rf-deportue-ditej-z-metouznisenna-ukrainskoi-nacii-ukraina-v-radbezi-oon.html> (дата звернення: 17.11.2024)

10. Wallace, R., Patel, V., Liu, F. "Innovative Governance Models for Aging Populations in Europe." *Governance and Policy Journal*, Vol. 39, No. 2, 2021, pp. 123-141.
11. В Університеті презентували дослідження «Біженці з України в Польщі». Центр міжнародної безпеки та партнерства. URL: <https://www.ispc.org.ua/archives/33923> (дата звернення: 21.11.2024)
12. Валовий внутрішній продукт (ВВП) в Україні 2023 URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/> (дата звернення: 25.11.2024)
13. Веклич, В. (2024). Дефіцит робочої сили в Україні в контексті демографічного розвитку. *Економіка та суспільство*, (68). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-68-40>
14. Гірше за Голодомор: через вторгнення РФ Україна може втратити до 33% відсотків населення – дослідження NoBrainerData URL: [https://prm.ua/hirshe-za-holodomor-cherez-vtorhnnennia-rf-ukraina-vtratyt-do-33-vidsotkiv-naselennia-doslidzhennia-nobrainerdata/](https://prm.ua/hirshe-za-holodomor-cherez-vtorhnnennia-rf-ukraina-vtratyt-do-33-vidsotkiv-naselennia-doslidzhennia-nobrainerddata/) (дата звернення: 21.11.2024)
15. Гудзеляк І. І. Основи демографії: навчально-методичний посібник для самостійної роботи студентів напряму підготовки 6.040104 – географія, спеціальності 7.070502 – економічна і соціальна географія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 81с. URL: <https://geography.lnu.edu.ua/wpcontent/uploads/2021/02/Hudzeliak-I.-Osnovy-demohrafii.pdf> (дата звернення: 21.11.2024)
16. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 25.11.2024)
17. Дегтяр А.О. Теоретико-методологічні засади розробки та реалізації державної демографічної політики в Україні. Публічне управління: теорія та практика : збірник наук. праць Асоціації докторів наук з держ. управління. 2012. Вип. 2. С. 196–200., с. 197
18. Длігач А. Нас 25 мільйонів: або що чекає на Україну. Блог Андрія Длігача – 10 вересня 2024 // LB.ua. URL: https://lb.ua/blog/andrii_dlihach/633992_25_milyoniv_abo_shcho_chekaie.htm (дата

звернення: 21.11.2024).

19. Долінченко О.М. Категорійно-понятійний апарат державного регулювання демографічних процесів. Інвестиції: практика та досвід. 2014. № 8. С. 140–145.

20. Європейська соціальна хартія (переглянута). Рада Європи; Хартія, Міжнародний документ від 03.05.1996 станом на 07 вересня 2016 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (дата звернення: 25.11.2024)

21. Загальна теорія держави і права / За ред. В. В. Копейчикова, Київ : Юрінком Інтер, 1998. 320 с., с. 71

22. Кельман М. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. Психологія і суспільство. 2015. № 4. С. 33-46., с. 42

23. Кифяк В.І., Василичук М.І., Шкрібляк Д.Ю. Проблема трудової міграції в Україні та шляхи вирішення. Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. 2019. Випуск 37.С. 169-170

24. Костровець Л.Б. Соціально-демографічна політика в Україні: питання теорії, методології, практики : монографія. Донецьк : ВІК, 2012. 424 с, с. 227–231

25. Крилова І. Г. Економічні засади забезпечення зайнятості сільського населення в регіоні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.07.02 – економіка сільського господарства і АПК / Миколаївський державний аграрний університет. Миколаїв, 2016. 20 с.

26. Лукашевич М. П. Соціологія економіки: Підручник. К.: Каравела, 2015. 288 с.

27. Майже півмільйона українських пенсіонерів вимушено виїхали за кордон через широкомасштабне воєнне вторгнення росії в Україну. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/224006.html> (дата звернення: 21.11.2024)

28. Малиновська О.А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії: монографія. Київ: НІСД, 2018. 472 с.

29. Махорін Г.Л. Основи демографії : курс лекцій. Житомир : Волинь,

2009. 96 с., с. 5

30. Напорчук Д. Демографічні фактори як складова економічної безпеки України в умовах воєнного стану: виклики та загрози // Modeling the Development of the Economic Systems. – 2024. – № 4 (листопад). – С. 145–150. DOI: <https://doi.org/10.31891/mdes/2024-14-20>.

31. Новини України: Центр Східноєвропейських студій склав портрет українського біженця в Польщі. Гал-інфо. URL: https://galinfo.com.ua/news/tsentr_shidnoievropeyskyh_studiy_sklav_portret_ukrainskogo_bizhentsya_v_polshchi_385102.html (дата звернення: 19.11.2024)

32. Овдін О.В. Поняття й категорії державного управління демографічними процесами. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління. 2021. № 3. Т. 32(71). С. 8-12. DOI: <https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2021.3/02>

33. Радченко О.В. Родові ознаки категорії «механізм» в соціальних науках. Публічне управління: теорія та практика : збірник наук. праць Асоціації докторів наук з держ. управління. 2013. Вип. 3. С. 19–25., с. 19

34. Сімоненко В.В. Механізми державного управління демографічними процесами в Автономній Республіці Крим : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Київ, 2007. 18 с., с. 14–15

35. Смертність в Україні утричі перевищує народжуваність у 2024 році. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/birth-death-2024-6> (дата звернення: 19.11.2024)

36. Стешенко В.С. Зміст понять «демографічний розвиток» і «людський розвиток»: тотожності та відмінності. Демографія та соціальна економіка. 2013. № 1. С. 5–16.

37. Стешенко В.С., Піскунов В.П. Демографічне пізнання: сучасний стан і потенції розвитку. Демографія та соціальна економіка. 2012. №2(8). С. 33–42.

38. Федій О. А. Демографічна політика в країнах світу: сутність та основні заходи / О. А. Федій, К. О. Грінько // Освітні й наукові виміри географії та туризму: матер. II Всеукраїнської науково-практ. інтернет-конф. з міжнар.

участю (м. Полтава, 26 квітня 2019 р.) / відп. ред. О. А. Федій. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. – С. 82-85.

39. Федорчак О.В. Класифікація механізмів державного управління. Демократичне врядування: електр. наук. фахове видання. 2008. Вип. 1. URL: <http://www.lvivacademy.com/visnik/zmist.html> (дата звернення: 19.11.2024)

40. Центр Разумкова. Настрої та оцінки українських біженців, що повертаються на Батьківщину (квітень–травень 2022р.). Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinkyukrainskykh-bizhentsiv-shcho-povertaiutsia-na-batkivshchynu> (дата звернення: 21.11.2024)

41. Шаповалов В., Рудич Л., Стеценко В., Тужилкіна О., Костишина А. Теоретико-методичні засади демографічного аналізу населення // Наука і техніка сьогодні. – 2023. – № 7(21). – С. 204–216. – DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-7\(21\)](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-7(21)).

42. Шаповалов В.О. Категорії та поняття демографічного аналізу Актуальні проблеми та перспективи розвитку соціально-трудоких відносин в умовах змін: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 9–10 вересня 2022 року) / за заг. ред. Т. А. Костишиної, Л. В. Степанової. Полтава. ПУЕТ. 2022. С. 116-118

43. Якість життя населення України та перші наслідки війни / Черенько Л.М., Полякова С.В., Шишкін В.С., Реут А.Г., Крикун О.І., Когатько Ю.Л., Заяць В.С., Клименко Ю.А.; Нац. акад. наук. Укр., Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи. – Електронне видання. – Київ, 2023. URL: https://idss.org.ua/arhiv/Монографія_якість.pdf (дата звернення: 19.11.2024)

44. Ярослав Лепеха. Українські біженці можуть сприяти розвитку економіки ЄС – представник МВФ. <https://suspilne.media>. URL: <https://suspilne.media/232095-ukrainski-bizenci-mozut-spriati-rozvitku-ekonomiki-espredstavnik-mvf/> (дата звернення: 19.11.2024)